

ПРАВИТЕЛЬСТВО
РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ)

САХА ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТИН
БЫРАБЫТАЛЫСТЫБАТА

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

УУРААХ

г. Якутск

Дьокуускай к.

от 22 декабря 2015 г. № 501

О Правилах орфографии и пунктуации языка саха

На основании статьи 4 Закона Республики Саха (Якутия) от 16 октября 1992 г. № 1170-ХП «О языках в Республике Саха (Якутия)», в целях укрепления орфографического режима и унификации норм государственного языка саха Правительство Республики Саха (Якутия) **п о с т а н о в л я е т**:

1. Утвердить Правила орфографии и пунктуации языка саха согласно приложениям № 1, 2, 3, 4 к настоящему постановлению.

2. Признать утратившим силу постановление Правительства Республики Саха (Якутия) от 14 февраля 2001 г. № 83 «Об орфографии языка саха».

3. Контроль исполнения настоящего постановления возложить на заместителя Председателя Правительства Республики Саха (Якутия) Дьячковского А.П.

4. Опубликовать настоящее постановление в официальных средствах массовой информации.

Председатель Правительства
Республики Саха (Якутия)

Г. ДАНЧИКОВА

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

УТВЕРЖДЕНЫ

Установлением Правительства
Республики Саха (Якутия)
от 22 декабря 2015 г. № 501

Сахалыы таба суруйуу быраабылалара

I. Саха тылын дорѳоонноро уонна кинилэр суруллуулары

1. Саха тыла сүүрбэ аһаҕас дорѳоонноох. Ол иһигэр аҕыс – кылгас: *а, о, э, ө, и, ы, у, ү*; аҕыс – уһун: *аа, оо, ээ, өө, ии, ыы, уу, үү*; түөрт – дьуптуон: *ыа, уо, иэ, үө*.

2. Саха тыла сүүрбэ бүтэй дорѳоонноох: *б, г, ҕ, д, дь, й, и [j], л, м, н, нь, нг, р, һ* – ньиргиздээх; *к, п, с, т, х, ч* – ньиргизэрэ суох.

3. Уһун аһаҕас, дьуптуон уонна хоһулаһар бүтэй дорѳоон сурукка икки буукубанан бэлиэтэнэр, холобур: *таас, туус, ыар, иэс, уос, үөс; аттаах, муннук*.

4. Хоһуласпыт *һнь* бүтэй дорѳоонно биир сымнатыы бэлиэтэ суруллар, холобур: *оонһоо, офонһор, булгунһах, чаанһык* (этиллэрин курдук *оонһоо, офонһор, булгунһах, чаанһык* буолбат).

5. Мурун *ј* дорѳооно сурукка *й* буукубанан бэлиэтэнэр.

М а н т а н т у о р у у р: *анһыы*.

II. Тыл олоѳун таба суруйуу

6. Тыл олоѳун бастакы сүһүөҕэ *о* эбэтэр *а* дорѳоонунан туспатыһан, *дойду – дайды, хотуур – хатыыр, солуур – салыыр* диэн этиллэн араастанар буоллаҕына, сурукка *о* дорѳоонноох арааһа ылыллар: *дойду, хотуур, солуур*.

7. Тыл олоѳо *ө* эбэтэр *э* дорѳоонунан туспатыһан, *сөрүүн-сэриин, өлүөр – элиэр, мөккүөр – мэкиэр, сөкү – сэки* диэн этиллэр буоллаҕына, сурукка *ө* дорѳоонноох арааһа ылыллар: *сөрүүн, өлүөр, мөккүөр, сөкү*.

8. Тыл олоѳо *и* эбэтэр *э* дорѳоонунан туспатыһан, *илии – элии, силии – сэлии, иһиир – эһиир, бириэмэ – бэриэмэ, кэнники – кэннэки* диэн этиллэр буоллаҕына, сурукка *и* дорѳоонноох арааһа ылыллар: *илии, силии, иһиир, бириэмэ, кэнники*.

М а н т а н т у о р у у л л а р: *эһин, эһиги*.

9. Тыл олоџо **а** эбэтэр **ы** дорџоонунан туспатыян, *ыйданга – ыйдынга, антах – ынтах, наџараада – наџыраада, халтараан – халтыраан, хантараак – хантыраак* диэн этиллэр буоллаџына, сурукка **а** дорџоонноох арааһа ылыллар: *ыйданга, антах, наџараада, халтараан, хантараак*.

10. *Дайбаа – тайбаа, судургу – сутургу, хайдах – хайтах* диэн **д** уонна **т** аралдыһыылаах тыллар олохторугар **д** буукуба суруллар: *дайбаа, дабыдал, далаһа, дай, судургу, хайдах*.

11. Тыл саџалананытыгар **с** эбэтэр **һ** дорџоонунан туспатыян, *суох – һуох, сааскы – һааскы, сурук – һурук* диэн барыйааннаах буоллаџына, сурукка **с** дорџоонноох арааһа ылыллар: *суох, саха, сааскы, сурук*.

12. Тылга **һ** дорџоон кылгас аһаџас дорџоонунан арыттанан хос хатыланар буоллаџына, бастакыта **с** дорџоонно кубулуйар, холобур: *эсэһит, сүөсүһүт, үсүһүн*; оттон уһатыылаах аһаџаһынан араарыллар буоллаџына уларыбат, холобур: *аһааһын, ууһааһын*.

13. *Түөрт – түөт, бэрт – бэт, булт – бут, тарт – тат, орт – от* курдук икки аныы этиллэр тыл олоџо **-рт, -лт** бүтүүлээх суруллар: *түөрт, бэрт, булт, тарт, орт*.

14. Тыл олоџор ньиргизэрэ суох **к, н, с, т, х, ч** уонна ньиргизэрдээх **д** бүтэй дорџоонно иннилэригэр турар **р** уонна **л** бүтэй дорџоонно уларыбаттар, холобур: *ардах, бытархай, кырнай, оборчо, орто, саһархай; талкы, тэрилтэ, тэтэркэй, харчы, холку, чарпа, ылтаһын, эркин, булчут*.

Х о с б ы һ а а р ы ы: *алчай – аччай, былчархай – быччархай, былчын – быччын, бэгэлчэк – бэгэччэк, былчай – быччай, мүлчү – мүччү* диэн икки аныы этиллэр тылларга **чч** суруллар: *аччай, быччархай, быччын, бэгэччэк, быччай, мүччү*.

15. *Аџабыыт – аџабыт, аныы – аны, аһаар – аһар, миин – мин, ойуун – ойун, туораах – туорах, энээр – энэр, эдьий – эдьий, эмиий – эмий* диэн икки аныы этиллэр тыл олоџор уһун аһаџас суруллар, холобур: *аџабыыт, аныы, аһаар, миин (эт миинэ), ойуун, туораах, энээр, эдьий, эмиий*.

16. Даџааһын аат уонна сыһыат суолтатыгар туттуллар миэстэни уонна кэми көрдөрөр *үөһэ – үөһээ, аллара – аллараа, киэһэ – киэһээ* курдук туспатыяр тыллар даџааһын суолталаннахтарына, олохторун бүтүүтүгэр уһун аһаџас суруллар: *үөһээ туттаах, аллараа кэрдиис, киэһээ чэй*; оттон сыһыат суолталаннахтарына, кылгас аһаџас суруллар, холобур: *үөһэ турар, аллара уур, киэһэ кэлээр*.

17. Бүтүүлэрэ *тоџо – тоџу, дьөлө – дьөлү, хайа – хайы, онго – ону* курдук киэн эбэтэр кыараџас аһаџас дорџоонунан туспатыян этиллэр сыһыаттар олохторо киэн аһаџас дорџоонноох суруллар: *тоџо, дьөлө, хайа, онго*.

18. *Да (даа)* диэн көмө тыл сыһыан тыл уонна ыйытар эбиискэ суолталаах буоллабына, **аа** дорҕоонноох суруллар, холобур: *кэл даа көрдөһөбүн; туох даа?*, онтон атын түбэлтэбэ **а** суруллар, холобур: *ким да суох, көрдүм да ыллым, соло да суох, ыарыйдарбын да үлэлээтим, кыра да эбит.*

19. *Гын* диэн туохтуур уонна нуучча тылыттан киирбит *г*-нан саҕаланар сорох тыллар олохторо *г* дорҕоонноох суруллар: *гын, гаас, гуорун, гизэбэ, гаайка.*

III. Сыһыарыылаах тыллары таба суруйуу

Аат тыл

20. Тыл олоҕо **х** дорҕоонунан бүтэр буоллабына, ааттарга эбиллэр **-чым (-сыт)** сыһыарыы **ч** буукубаттан саҕалананан суруллар, холобур: *оһохчут, туһахчым, куобахчым*; оттон тыл олоҕо **к** дорҕоонунан бүтэр буоллабына, сыһыарыы **с** буукубалаах суруллар, холобур: *балыксыт, суруксут, ыанньыксыт.*

М а н т а н т у о р у у л л а р: *ынахсыт, табахсыт, чабырбахсыт, өлүөхсүт, буолуохсүт* диэн курдук тыллар.

21. **л, р, с, т** дорҕооннорунан бүтэр ааттарга **-чым (-дьым)** сыһыарыы эбиллиитигэр тыл олоҕун бүтүү дорҕоонноро кубулуйбаттар, холобур: *мас – масчым, күөс – күөсчүт, от – отчут, эт – этчим, суол – суолдьут, хайыһар – хайыһардьым, сүгэхэр – сүгэхэрдьым.*

22. **-мньы** эбэтэр **-мдьы** сыһыарыынан үөскүүр *баһымньы – баһымдьы, кыһамньы – кыһамдьы, өһүөмньү – өһүөмдьү* курдук аат **нь** буукубалаах суруллар: *баһымньы, кыһамньы, өһүөмньү.*

23. **-н** дорҕоонунан бүтэр ааттарга элбэх ахсаан сыһыарыыта **-лар** эбиллэригэр, хоһуласпыт **нн** дорҕоон суруллар, холобур: *сэхэн – сэхэннэр, аан – ааннар, отон – отоннор.*

М а н т а н т у о р у у л л а р: *тойоттор, хотуттар, барахсаттар, эмээхситтэр, улахаттар, сүллүүкүттэр, түөкүттэр, күлүгээттэр, ыарахаттар* диэн тыллар.

24. **-р** дорҕоонунан бүтэр ааттарга эбиллэр элбэх ахсаан сыһыарыыта **-дар** көрүнүнэн суруллар, холобур: *оонньуур – оонньуурдар, сыыр – сыырдар, солуур – солуурдар.*

М а н т а н т у о р у у л л а р: *дьахтар – дьахталлар, обонньор – обонньоттор, добор – доботтор.*

25. **-рт** сэргэстэһиитинэн бүтэр тыл олоҕор түһүк (падеж) сыһыарыыта эбиллэригэр **т** дорҕоон уларыан манньык суруллар: *түөрт – түөрдү –*

түөртэн – түөркэ, күөрт – күөрдү – күөртэн – күөркэ, кыырт – кыырды – кыыртан – кыырка.

26. Аһаҕас дорҕоонунан бүтэр аат олоҕор эбиллэр туттуу түһүк сыһыарыыта соҕотох **н** буукубалаах суруллар, холобур: *саанан, сүөһүнэн, быанан, буукубанан (сааннан, сүөһүннэн, быаннан, буукубаннан* буолбат).

27. Аһаҕас дорҕоонунан бүтэр аат олоҕор тэннии түһүк сыһыарыыта **-т** буукубалаах суруллар, холобур: *тыы – тыытааҕар, оҕо – оҕотооҕор, киһи – киһитээбэр (тыылааҕар, оҕолооҕор, киһилээбэр* буолбат).

28. Тыл олоҕун тиһэх **-п, -к, -х, -с** дорҕоонноро аһаҕас дорҕоонунан саҕаланар сыһыарыы эбиллэригэр ханыылыы **-б, -г, -ҕ, -һ** дорҕооннорго кубулуйаллар, холобур: *сап – сабы, балык – балыгы, талах – талаҕы, сулус – сулуһу.*

29. Тыл олоҕун тиһэх бүтэй дорҕоонноро дьүөрэлэһэн уларыыылара сурукка маннык бэлиэтэнэр:

а) бүтүү **-н** дорҕоон **-н, -м** буолар, холобур: *аан – аанна – ааммыт; түөн – түөннэ – түөммүт;*

б) бүтүү **-т** дорҕоон **-к, -п** буолар, холобур: *ат – акка – аппыт; хатап – хатакка – хатаппыт, суорат – суоракка – суораппыт.*

Туохтуур

30. Кэпсиир киэп кэлэр кэмин 2-с сирэйэ биир ахсаанна **н** дорҕоонноох суруллар, холобур: *эн барыан, барыаҕын, эн аһыан, аһыаҕын.*

31. Соруйар киэп 1-гы, 2-с сирэйдэрэ элбэх ахсаанна **н** дорҕоонноох суруллаллар, холобур: *туруобун, турун, тураарын, олоруобун, олорун, олороорун, аһыаҕын, аһаан, аһаарын.*

32. Соруйар киэп 3-с сирэйэ элбэх ахсаанна **нн** дорҕоонноох суруллар, холобур: *кэллиннэр, кэлиэхтиннэр, бардыннар, барыахтыннар (кэллинэр, кэлиэхтинэр, бардынар, барыахтынар* буолбат).

33. Бараайаҕын-бараайыккын, барыыһыгы-барыыһыккын, барааччы-барааччык курдук туспатыар туохтуурдар сыһыарыылара **-айа, -ыйы, -ааччы** көрүнгнээх суруллар, холобур: *бараайаҕын, барыыһыгы, барааччы.*

34. Туохтуур олоҕун тиһэх **-р** дорҕооно дьаһайар туһаайыы **-т** сыһыарыыта эбилиннэбинэ түспэт, холобур: *сүүр – сүүрт, олор – олорт, бааһыр – бааһырт (сүүт, олот, бааһыт* буолбат).

35. Туохтуур олоҕун тиһэх **-й, -л, -р** дорҕоонноро холбуу туһаайыы сыһыарыыта **-с** эбиллэригэр уларыыбаттар: *барсабын, кэлсэбин, кылысар (бассабын, кэссэбин, кылыссар* буолбат).

36. Таҕыс, оҕус курдук туохтуур сирэйдэниитигэр бүтүү **-с** уларыыбат, холобур: *охсобун, тахсабын, тахсар, охсор (охсобун, таххабын, оххор, таххар* буолбат).

Даџааһын аат, ахсаан аат уонна сыһыат

37. -һы (-һи) сыһыарыынан үөскүүр даџааһын аат хоһуласпыт **һһ** дорџоонноох суруллар, холобур: *бүгүн – бүгүнһү, кыһын – кыһынһы, киэһэ – киэһэһһи, бэбэһээ – бэбэһээһһи*.

38. Киэһэ, сарсыарда, бачча диэн ааттар *диэри* диэн дьөһүөлү кытта туттуллууларыгар уһатыылаах аһаџас уонна хоһуласпыт **һһ** дорџоонноох суруллаллар, холобур: *киэһэһһэ диэри, баччаанһа диэри, сарсыардаанһа диэри*.

39. -һы (-кы, -гы) сыһыарыынан үөскээбит даџааһын аат бүтүү кыараџас дорџооно таһаарыы түһүккэ уларыйбат, холобур: *кыһынһыттан, уруккуттан, күнүскүттэн (кыһынһаттан, уруккаттан, күнүскэттэн буолбат)*.

40. Дьаһайар туһаайыыттан **-чы** сыһыарыынан үөскээбит сыһыат **чч** дорџоонноох суруллар, холобур: *сардырџаччы, күрдүргэччи, былтаччы, кэлтэччи (сардырџатчы, күрдүргэтчи, былтатчы, кэлтэтчи буолбат)*.

41. -р дорџоонунан бүтэр туохтууртан **-чы** сыһыарыынан үөскээбит сыһыат **-рч** дорџоонноох суруллар, холобур: *кытарчы, хараарчы, саһарчы (кытачы, харааччы, саһаччы буолбат)*.

42. Ааспыт кэмнээх аат туохтууртан **-ча** сыһыарыынан үөскээбит сыһыакка уонна *сүүрбэ, отут* ахсаан ааттан үөскээбит барыллааһын ахсаан аакка хоһуласпыт **чч** суруллар, холобур: *барбычча, көрбүччэ, үөрбүччэ, сүүрбэччэ, отучча (барбытча, көрбүтчэ, үөрбүтчэ, сүүрбэтчэ, отучча буолбат)*.

IV. Нууччалыы тылы таба суруйуу

1. Тыл олоџун таба суруйуу

43. Нуучча тылыттан ылан туттуллар тылы таба суруйууга маннык сүрүн ирдэбил тутуһуллар:

1. Олохсуйбута өр буолбут, киэнник туттуллан сахалыы көрүнгэммит *остуол, куорат, дьыала, бирикээс, оскуола, сокуон, дьааһыла, ачыкы курдук*, ону сэргэ саха тылын сокуонугар дэбигис сөп түбэһэр, үөрүйэх буолбут киэн туттуллуулаах *автобус – оптуобус, журналист – суруналыыс, конкурс – куонкурус, рынок – ырыынак, студент – устудьуон, тема – тиэмэ курдук* тыллар сахалыы көрүнгүнэн суруллаллар.

2. Наука, тиэхиньикэ, бэлиитикэ эйгэтигэр киэнник туттуллар уонна саха тылын сокуонугар дэбигис бас бэриммэт *гроссмейстер, неолит, полиграфия, фортепьяно* курдук тыллар олохторо нууччалыы көрүнгүнэн суруллаллар.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Манньк тыллар кэлин киэнник тарѳанан сахалыы туттуллар буоллахтарына, сахалыы суруллуохтарын сөп.

44. Сир-дойду уонна дьон аата нууччалыы да, сахалыы да суруллар, холобур: *Япония – Дьоппуон, Алдан – Аллан, Сибирь – Сибиир, Америка – Эмиэрикэ; Иванов, Петров, Сидоров, Мария, Фёкла, Пётр, Тумусов; Уйбаныан, Бөтүрүөн, Сиидэрэп, Маарыйа, Сүөкүлэ, Бүөтүр, Тумууһан.*

45. Даѳааһын аат толору пуорматынан этиллэр кирири географическай ааттар уонна эр дьон араспаанньалара, ону тэнэ **-ск** бүтүүлээх куораттар ааттара сурукка **-ай** эбэтэр **-эй** бүтүүнэн бэриллэллэр, холобур: *Новай Гвинея, Охотскай муора, Пекарскай, Горькай, Курскай, Минскэй, этиловай* испиир, физическэй география.

Х о с б ы н а а р ы ы. Нууччалыы суруллар бүтүү охсуулаах **о** дорѳооно уларыбат, холобур: *Чудской күөл, Чусовской, Донской.*

2. Сыһыарыылаах тылы таба суруйуу

46. Сахаѳа ханыыта суох бүтүүлээх тыллар сэргэстэһэр дорѳооннорун ыккардыгар кыбытык аһаѳас дорѳоон этиллэр да буоллаѳына, тыл олоѳо сыһыарыы иннигэр уларыбат, холобур: *зубр – зубру, рефлекс – рефлекскэ, диаметр – диаметрга.*

47. Тыл олоѳун бүтэһик **ф** дорѳооно аһаѳас дорѳоонунан саѳаланар сыһыарыы эбиллиитигэр **б** буолар: *географ – географы, томограф – томографы*, оттон тыл олоѳун бүтэһик **в** дорѳооно сыһыарыы эбиллиитигэр уларыбат, холобур: *Сивцев – Сивцеви, Николаев – Николаевы.*

48. **-кт, -нт, -фт, -хт** бүтүүлээх тыллар уларыыларыгар тиһэх дорѳоонноро түһэр, онтон хаалбыт **к, н, ф, х** дорѳооннор сыһыарыы аһаѳас дорѳоонун иннигэр ньиргирдээххэ кубулуйаллар, холобур: *экстракт – экстрагы, адепт – адебы, ландшафт – ландшабы, Либкнехт – Либкнеѳи.*

49. **-рд, -рт** бүтүүлээх тыллар сахалыы **-рт** бүтүүлээх тыл курдук уларыаллар, холобур: *аккорд – аккорду – аккорка, Альберт – Альберды – Альберка.*

50. Тиһэх **ж, з, ц, ш, щ** дорѳооннор аһаѳас дорѳоонунан саѳаланар сыһыарыы эбиллиитигэр **н** буолаллар, холобур: *репортаж – репортаһы, противогаз – противобаһы, ранец – ранеһы, тушь – туһу, плащ – плаһы.*

51. **-йд, -лк, -мб, -мп, -нд, -рв, -нк, -ск** дорѳооннорунан бүтэр тыллар уларыыларыгар олохторун уонна сыһыарыыларын ыккардыгар, **54-с быраабыла а), б) пууннарынан** салайтараан, аһаѳас дорѳоон эбиллэр, холобур: *тальяк – тальканы, лимб – лимбэни, зонд – зонданы, резерв – резервэни, франк – франканы, киоск – киосканы.*

52. Икки бүтэй дорѳоон хоһулаһытынан эбэтэр **-нт, -нг, -ст, -зд** сэргэстэһиитинэн биитэр сымнатыылаах дорѳоонунан бүтэр тыллар

уларыйыларыгар бүтэник доржооноро эбэтэр сымнатыылары сүтэр, оттон хаалбыт доржоон сахалыы тылга курдук уларыйар, холобур: *ватт* – *ваты* – *вакка*, *сержант* – *сержаны* – *сержанга*, *спортинг* – *спортины* – *спортинга*, *турист* – *туриска* – *туриһы*, *подъезд* – *подъеһы* – *подъезка* (ол эрэри: *фланг* – *флангалаах*).

Х о с б ы һ а а р ы ы: *-ль* доржоонунан бүтэр аат тыл *л*-тан уонна аһаҕастартан ураты доржоонунан сабаланаар сыһыарыы эбиллиитигэр сымнаттар бэлиэтин сүтэрбэт, холобур: *педадь* – *педадьга*, *туннель* – *туннельга*; аһаҕас уонна *л* доржоонунан сабаланаар сыһыарыы эбиллиитигэр сымнатыыта сүтэр: *педалы*, *педаллар*, *виолончель* – *виолончелы* – *виолончеллар*.

53. Аат тыл тиһэх сүһүөбүн аһаҕас доржооно сыһыарыы эбиллиитигэр уларыйбат, холобур: *Ефимов* – *Ефимовтан*, *отделение* – *отделениены* (*Ефимаевтан*, *отделенияны* буолбат).

54. Саха тылын курдук бүтүүлээх нууччалыы тылга эбиллэр сыһыарыы сахалыы суруллар, холобур: *микрофон* – *микрофонга*, *физик* – *физиккэ*, *лауреат* – *лауреакка*.

55. Нууччалыы суруллар тылга сыстар сыһыарыы аһаҕас доржооно сурукка бу курдук бэриллэр:

а) тыл олоҕор биир эмэ кэлин аһаҕас доржоон (*а, о, у, ы*) эбэтэр *я, ю* баар буоллаҕына, сыһыарыыга *ы* эбэтэр *а* суруллар, холобур: *универмаг* – *универмагы* – *универмагтан*, *биология* – *биологияны*, *юрист* – *юриһы* – *юристан*;

б) тыл олоҕор аһаҕас илин аһаҕас доржоонор (*и, е, э*) эбэтэр *-тель* диэн бүтэник сүһүөх баар буоллахтарына, сыһыарыыга *и, э* суруллар, холобур: *резидент* – *резиденти* – *резидентнэ*, *кейс* – *кейскэ* – *кейсинэн*, *преподаватель* – *преподавательгэ* – *преподавателинэн*;

в) тыл олоҕун тиһэх сүһүөбэр *у, ю, ё* эбэтэр охсуулаах *о* баар буоллахтарына, сыһыарыыга *у, а* суруллар, холобур: *Бекренёв* – *Бекренёву* – *Бекренёвка*, *парашют* – *парашюту*, *Серов* – *Серову*, *мазут* – *мазуту* (*Бекреневи* – *Бекрениевкэ*, *парашюты*, *Серовы*, *мазуты* буолбат).

V. Улахан буукуба сурулуута

1. Этии

56. Этии бастакы тыла улахан буукубаттан суруллар.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Этии бүтэ илигинэ турбут элбэх туочука кэнниттэн салгыы кэлэр тыл кыра буукубаттан суруллар, холобур: *Эн миэхэ... уларсыан этэ дуо?*

2. Сирэй сага бүтүүтүгэр турар ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрин уонна элбэх туочука кэнниттэн кэлэр ааптар тыла кыра буукубаттан суруллар, холобур:

– *Дьэ, оччоҕо манна туох хаалар? – диэн кыыс эмиэ ыйытта.*

– *Дьизэм бу баар. Баһыбаларың! – диэн, киһи түннүгүнэн хаһытаан хаалла.*

– *Ийэлэр диэн эйэбэс сүрэхтээх дьон буолаахтыыллар... – диэтэ Петя уоһун кытта.*

3. Туһулуу эбэтэр сага аллайыы бүтүүтүгэр турар күүһүрдүү бэлиэтин кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Сахам сирэ! Үөр-көт, киэн тутун. Ычча! Кыһыммыт төннөн кэллэ.*

4. Икки туочука кэнниттэн кэлэр сирэй сага, сытаата эбэтэр сага олуктан саҕаланар тиэкис кэрчигэ улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Ким эрэ биһигиттэн: «Истэбит», – диэтэ.*

Мунньах уурар:

1. *Муус устары ырааһырдыы ыйынан биллэрэргэ.*

2. *Үлэни тэрийэргэ биэс киһилээх хамыһыйаны таларга.*

5. Этии салгыытын курдук суруллар сытаата кыра буукубаттан саҕаланар, холобур: *«Кыым» хаһыакка «былыттар, көстөн иһэн тунаарар тумарыкка симэлийдилэр» диэн суруллубут.*

6. Киэнник туттуллан, үгэскэ кубулуйан, үөрүйэх буолан эрэр, ытыктаан, сүгүрүйэн этэргэ туттуллан «эн» диэн сирэй солбуйар ааты улахан буукубаттан суруйуохха сөп.

Холобур: – *Буркун обонньор, Эн төрөөбүт айылҕан амарах тыынын уонна муудараһын эккэр-хаангар, сүрэххэр-дууһаҕар ингэриммит сэдэх дьоннортон биһирдэстэрэ этинг. Өр сылга Эйиэхэ эпэккэ сылдыбыппын дьэ этээри гынабын.*

2. Анал аат

57. Анал аат улахан буукубаттан суруллар:

1) киһи аата, суруйар аата (псевдонима), хос аата, дьизэ сүөһүтүн, кыылын уо.д.а. анал аата, холобур: *Баһылай, Ньургуйаана, Күндэ, Хачыгыр, Өрүөстээх, Моойторук;*

2) сир-дойду эйгэтин (куорат, сэлиэнньэ, өрүс, күөл, муора уо.д.а.), халлаан куйаарын эттигин, тэрилтэ, айымньы уо.д.а. анал ааттара, холобур: *Москва, Амма, Бүлүү өрүс, Байкал күөл, Охотскай муора, Марс планета, Холбос, «Төлкө» арамаан.*

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Анал аат суолтатын чопчулуурга эрэ эбиллэр тыл (*арыы, тумул, муора, хомо, өрүс, күөл, сыһы, куорат, планета* уо.д.а.) кыра буукубаттан

суруллар: *Дьокуускай куорат, Алдан өрүс, Ньидьили күөл, Хатыыстаах арыы, Венера планета.*

58. Хас да тыллаах анал аат бастакы уонна сүрүн суолталаах тыла улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Арассыыйа Атын дойдутаабы дьыалаларын министиэристибэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Наукатын академията;*

1) тэрилтэ толору ыйаахтаах аатыгар: *Саха сиринээби кинигэ кыһата, П.А. Ойуунускай аатынан Саха академической драматической тыйаатыра;*

2) баартыйа, уопсастыбаннай тэрилтэ толору аатыгар: *«Ийэ тыл» түмсүү, «Саха кэскилэ» хамсааһын, «Билии» уопсастыба;*

3) соботохтуу туттуллар кыахтаах, быһаарар суолталаах уулусса, болуоссат, муора, акыйаан курдук тылларынан үөскүүр икки тыллаах анал аакка, холобур: *Кыһыл болуоссат, Горькай аатынан уулусса, Хара муора, Чуумпу акыйаан;*

4) бырааһыннык, дьоһуннаах даата аатыгар: *Сага дьыл, Төрөөбүт тыл күнэ, Дыгын оонньуута, «Азия оҕолоро» оонньуу, Аан дойду дьахталлары күнэ, Аба дойду Улуу сэриитэ, Гражданскай сэрии;*

5) норуоттар икки ардыларынаабы уонна тас дойдуларга баар уопсастыба, судаарыстыба, идэлээхтэр уо.д.а. тэрилтэлэрин аатыгар: *Идэлээх сойуустар бүтүн Аан дойдутаабы федерациялара;*

6) хабыычыкаба ылыллар наҕараада, уус-уран айымныы, хаһыат, сурунаал, тэрилтэ уо.д.а. аатыгар, холобур: *«Далбар хотун» (сурунаал), «Эдэр саас» (хаһыат), «Өрүстэр кирбишлэрэ» (арамаан), «Сырдык сулус» (тэрилтэ), «Үлэбэ килбиэнин иһин» (мэтээл).*

59. Хас да тыллаах аат бары тыла улахан буукубаттан суруллар:

1) дьон толору аата, суруйар аата, хос аата, дьиз сүөһүтүн уо.д.а. анал аата: *Омоҕой Баай, Максим Петрович Иванов, Амма Аччыгыһа, Туора Муос;*

2) сиргэ-дойдуга уонна халлаан куйаарыгар баар эйгэ, эттик (куорат, сэлиэннэ, өрүс, күөл, муора, халлаан эттигэ) анал аата, холобур: *Орто Халыма, Ытык Күөл, Кыыллаах Арыы, Наахара, Улуу Сыһыы, Хотугу Муустаах Байбал, Сылгы Ыытар, Сага Сир, Араҥас Сулус;*

3) судаарыстыба толору аата: *Америка Холбоһуктаах Штаттара, Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтэ;*

4) норуоттар икки ардыларынаабы суолталаах тэрилтэ аата: *Холбоһуктаах Наассыйалар Тэрилтэлэрэ, Эйэ Бүтүн Аан дойдутаабы Сэбиэтэ;*

5) судаарыстыба үрдүкү тэрилтэтин аата, холобур: *Ил Түмэн, Арассыыйа Үрдүкү суута;*

б) уордын аатыгар «уордын» уонна «истиэпэн» диэнтэн ураты тыллар: *Аба дойду сэриитин I истиэпэннээх уордыана, «Бочуот Знага» уордын, Кыһыл Сулус уордын, Сибэтиэй Александр Невскэй уордыана;*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Ааттар састааптарыгар киирсэр икки эбэтэр хас да тыллартан турар арахсыбат лексическэй холбоһуктарга бастакы тыла эрэ улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Аба дойду сэриитэ, Куттал суох буолуутун сэбиэтэ;*

7) бочуоттаах аат уонна үрдүкү дуоһунас аата: *Үлэ Дьоруойа, Өрөспүүбүлүкэ Палаататын Бэрэссэдээтэлэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Ил Дархана.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Мантан атын, анаан бэлиэтээбэккэ, көннөрү этэр түбэлтэбэ соло, чыын-хаан уонна дуоһунас аат кыра буукубаттан суруллар, холобур: *миниистир, бэрэсидьиэн, дьоруой;*

8) бастакы буукубанан суруллар кылгатыы сахалыы улахан буукубаттан суруллар, холобур: *АФ (Арасыйа Федерацията), ХНТ (Холбоһуктаах Наасыйалар Тэрилтэлэрэ), КНӨ (Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ).*

60. Сир-дойду икки тыллаах сахалыы анал ааттара дэпийһэ суох иккиэн улахан буукубаттан суруллаллар, холобур: *Орто Халыма, Үөһээ Бүлүү, Улахан Чыыстай, Ытык Күөл, Арыы Тиит, Улуу Сыһыы, Хатын Тумул, Мэнэ Хангалас, Амма Наахара, Тулагы Киллэм, Түбэй Дьаархан, Уус Алдан, Эбээн Бытантай, Сылгы Ыытар, Обус Арыылааба, Тойон Уйалаах.*

VI. Дэпиис туттулуута

61. Дэпиис туттуллар:

1) күүһүрдэр эбиискэлээх дабааһын ааттарга, холобур: *кып-кыһыл, кубус-кураанах, нүрү-нүксүгүр, ылы-чып;*

2) ханыы (паараласпыт) тылга, холобур: *от-мас, үтүө-мөкү, биэс-алта, ол-бу, кэли-барыы, сангар-ингэр, сүүрэн-көтөн; түн-тан, лис-лас, марай-сарай;*

3) саҥа суолталаах тылы үөскэтэр хоһуласпыт тылга, холобур: *күлэ-күлэ, ыксаан-ыксаан, бэйэ-бэйэтиттэн, киһи-киһиттэн, үрүт-үрдүгэр, орун-оннугар, саас-сааһынан, тус-тусна, кэллэ-кэлээт;*

4) нуучча тылыттан киирэр ханыылыы хабааннаах ситимнэргэ:

а) научнай-чинчийэр, маассабай-бэлитичэскэй;

б) алма-атинскай, силлабо-тоническай, социал-демократическай;

в) генерал-майор, Римскэй-Корсаков, Сен-Симон, Нью-Йорк, вице-бэрэсидьиэн, экс-чемпион.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1) биир олохтоох тыллар ситимнэһиилэригэр дэпиис турбат, холобур: *от оттоон, киһи киһиттэн орпот, бэрдинэн бэрт, бардар баран, муос муоска, элбэхтэн элбэх, үлэлээбит үлэн, баран баран (кэллэ), бэйэтэ бэйэтиттэн (тэбиэһирэр);*

2) сыстар тылын кэннигэр турар эбиискэ дэпиинэ суох суруллар, холобур: *сүгэ той, чохчы бааччы, быа иттэ, тагас энин.*

VII. Тылы көһөрүү

62. Тыл атын устуруокаҕа сүһүөбүнэн көһөрүллэр. Сүһүөх бүтэй дорҕооно кини кэнниттэн кэлэр аһаҕас дорҕоонтон арахсыбат, холобур: *барар, та-йах, ыар-ҕа, саас-кы, хо-йуу, то-то-рор.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Аһаҕас дорҕоонтон, дьуптуонтан турар соҕотох сүһүөх устуруока бүтүүтүгэр хаалбат. Холобур, бу курдук көһөрөр сатамат: *ы-тар, аа-һыы, үө-рэх, уо-латтар.*

63. Тыл сүһүөбэ буолбат бүтэй дорҕоон, уһун аһаҕас дорҕоон, дьуптуон тылы көһөрүүтэ араарыллыбаттар. Холобур, бу курдук көһөрөр сатамат: *к-ыһыл, кыһы-л, үүттэ-эх, ы-ал, уну-ох.*

64. Арааран көһөрүллүбэттэр:

1) *уо.д.а., о.д.а., а.э.* диэн курдук кылгатыы;

2) *ХНТ, АХШ, ТУ-154* диэн курдук бастакы буукубаларынан кылгатыан суруллар тыллар;

3) киһи араспаанньатыттан аатын, аҕатын аатын бастакы буукубатынан кылгатыан сурулуута. Холобур: *Б.Б. Уйбаныап (Б.Б.-Уйбаныап буолбат).*

65. Атын устуруокаҕа көһөрүллүбэт:

1) туочука эбэтэр туочука кэнниттэн кэлэр быһа тардыллыбыт сирэй сана иккис чааһын иннигэр турар тириэттэн ураты бары сурук бэлиэтэ;

2) сыппараҕа эбиллэр сыһыарыы: *(7-с, 10-с* диэн арахсыбат);

3) кылгатыыны инники турар тылыттан арааран *(1961-с., Москва-к.* диэн араарар сыһа);

4) кээмэйи кылгатыан бэлиэтиир буукубаны сыппараттан *10-м, 3-мм², 6-к2* диэн араарар сыһа.

УТВЕРЖДЕНЫ

Утверждено постановлением Правительства Республики Саха (Якутия) от 22 декабря 2015 г. № 501

Сахалыы сурук бэлиэтин быраабылалара

I. Судургу этиигэ сурук бэлиэтэ

1. Этии тииптэригэр сурук бэлиэтэ

1. Сэһэн этии кэнниттэн туочука турар.

Быйыл сүрдээх өҥ дьыл буолла. Бар дьонго от-бурдук дэлэйдэ. Айыы сирэ аһаҕас, күн сирэ көҥдөй.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Саҥа сааһыланыытын көрдөрөр, кэриччи аабыллар сэһэн этиилэр кэннилэриттэн туочукалаах соптууой турар.

Билигин саха литературатын иннигэр манньк сүрүн соруктар тураллар:

1) суруйааччылар өрөспүүбүлүкэ бырамыысыланнаһын уонна тыатын хаһаайыстыбатын боппуруостарыгар диригиник өтөн кириэхтээхтэр;

2) гражданской лирикэ күүскэ сайдара наадалаах.

2. Ыйытыы этии кэнниттэн ыйытыы бэлиэтэ турар.

Эн Коля Манасовы ханна көрбүккүнүй? Бу ас астыыр түбүккэ түстүм буолбат дуо уонна хаһан? Онон, Дьулус, дойдунг диэки төннөр буоллабынг?

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Ыйытыы тыл бөлөбүнэн эбэтэр биирдии тылынан арааран бэриллэр буоллабына, ол аайы ыйытыы бэлиэтэ туран иһэр.

Ханна үөрэммикиннй? Антах дуу? Тобо? Билиэххэ син дуо? Хайа, тугу бултаатыгыт? Кус дуу? Хаһый?

2. Күүһүрдүүлээх ыйытыы этии кэнниттэн ыйытыы уонна күүһүрдүү бэлиэлэрэ тураллар.

Тыый, бу уол дуу?! Аны, кинини көрө-көрө, күлэр буолбуккун дуу?!

3. Анал ыйытар бэлиэлээх эрээри дьин ыйыппат этии кэнниттэн ыйытыы бэлиэтэ син биир турар.

Ким үрүн күммүт өлбөөрдүн диэй?! Ким кэрэ кэскилбит кэбиннин диэй?! Күөх хонууга, бу бэйэлээх сайын кэлэн турдабына, Ким үөрбэт-көппөт буолуой?

3. Күүстээх иэийи этиллэр буоллабына, этии кэнниттэн күүһүрдүү бэлиэтэ турар.

Оо, куустарбын даа бу күөх куйаары! Күн сырдыга кэрэтин эриэхсит! Оо, хайдах кэрэ, дыкти буолуой төрөөбүт дойдуга төннөр!

4. Соруйууну, көрдөһүүнү, баҕарыыны биллэрэр этии кэнниттэн, ис хоһоонунан уонна санарыыга күүһүрдүүлээх буоллабына, күүһүрдүү бэлиэтэ турар.

Ох курдук онгоһун, бэйэ бодоһун тардын, киэн киэлигин киллэр! Ыл, нохоо, уотта аҕал! Төрөтөр оһону төлкөлөөн, итэр сүөһүнү күрүүлээн, аал уоту оттун, алтан сэргэни анньың!

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Отгон маннык этии, холкутук санарыллар ис хоһоонноох буоллабына, туочукалар.

Дьэ, Балагыай, бүгүн сурдьугун кытта оскуолаҕа барыс. Дьэбдьиэ, табахтааххын дуо, тардыах эрэ.

2. Уус-уран литератураҕа, публицистикаҕа ураты күүстээхтик этэргэ күүһүрдүү бэлиэтэ хоһулаһыан сөп.

Биһиги ийэ тылбыт – дууһаны долгутар, өйү үлүһүтэр күүстээх-кыахтаах, имэҥнээх-илбистээх, кэрэ-дыкти тыл!!! Уһугун, өйдөн, икки атахтаах! Уһугун, өйдөн, хара кырыыстаах!!! Ох курдук онгостон олоробун, биир да тылы утары этитиэм суоҕа, мас курдук булгуччу кыырааргын-кыырааргын биллэр!!!

5. Этэн иһэн ингэн, кэхтэн, тохтоон хаалыыны эбэтэр санаа ситэ этиллибэтэбин көрдөрөргө элбэх туочука турар.

Кэллибит ээ, Маайыас... Кэллибит дии... Аны күн аайы көрсүһэр буолуохпут. Онон биһиги бэйэбит... бибилиэтиэкэбэ... мустуох буолбуппут. Дьэ, эмээхсиэн, үчүгэйинэн кэлбэтим, куһаҕан сурабы аҕаллым... Оһон... дьаһаҥа... барбыт үһү.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Этии кэннигэр ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрэ баар буоллаһтарына, элбэх туочука ол кэнниттэн турар.

Тоһо түргэнэй!.. Мөлтөх сонун. Итинтигин этэбин дуо үчүгэй сонун диэн?..

2. Туора киһи этиитин, суруйуутун сытааталыырга, ол толору бэриллибэт буоллабына, быһыллар сиригэр элбэх туочука турар.

“Хаһан да дуоһуйары, мөлтүүрү-ахсыыры билимэн, куруутун инники талаһың!..” (Софрон Данилов).

Х о с б ы н а а р ы ы.

Дьяала кумаафытыгар пууннар иннилэринээби сүрүннүүр этии кэнниттэн икки туочука турар, холобур:

Мунных уурар:

- 1) *үөрэх кыһынгы сиэссийэтин тэрээһиннээхтик ыытарга;*
- 2) *бары сочуоту, эксээмэни кэмигэр, үчүгэйдик туттаран, үөрэх билиитин үрдэтэргэ.*

2. Этии биир уустаах чилиэннэригэр сурук бэлиэтэ

6. Этиигэ ситим тыла суох холбоммут биир уустаах чилиэннэр соппутуойунан араһсаллар.

Эн манна улаатыан, үлэлиэн. Кини ааттаах остуоруйаһым, таабырынньым, чабырбахсыт. Оттуун-мастыын, дьиэлиин-уоттуун соботохто сырдаата. Чэгиэни ыалдыа сытан, эдэри кырдыан баран, добору хомото сылдыан өйдүүбүт. Куула тыа иһигэр кыһыл, күөх, манган, хара таһастаах дьон бөбө мустубуттар. Саһылиистээх сукуна сонноох, хара саһыл тыһа бэргэхэлээх, хара таба тыһа күрүмэлээх, манган саартаах киһи киирэн, үтүлүктээх бэргэхэтин остуолга уурда.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Хас да тэнийбэтэх даҕааһын аатынан бэриллэр, барымтаны (предмет) араас өттүнэн сырдатар быһаарыылар биир уустаах буолбаттар, онон соппутуойунан араһсыбаттар.

Төгүрүк хара хараба умайа турар уокка кылабачыйар. Моонньун ортотунан эргиччи синньигэс үрүң сурааһыннаах... Хангас диэки үс атахтаах кыра төгүрүк остуол турара. Томтор үрдүгэр хорубуйалаах улахан эргэ дьиэ күлүгүрэн көһүннэ.

2. Сырдатар тыллаах тэнийбит быһаарыылар бэйэ-бэйэлэриттэн соппутуойунан араһсаллар (биир ууһа суох да буоллахтарына).

Суол устун харанатыны халлаан күөбү өгнөөх синиэллээх, сырдаан көстөр кугастыны өрө күүрбүт баттахтаах, кубаҕай манган сирэйдээх, уһун синньигэс киһи иһэр.

3. Быһаарыы, инники турар атын быһаарыыны чуолкайдыыр, ситэрэр буоллабына, киниттэн соппутуойунан араһсар.

Сыры-сымнаҕас суон эрэри, холку, үлэһит дьахтары көрбөхтөөтө. Оҕоҕор атын, ойуулаах кинигэтэ аҕалаар. Үөрэхтээх, үтүө киһи эрэри, хардары хатыллан ыйытабын дуу?

7. Биирдэ туттуллубут ситим тыллаах биир уустаах чилиэннэр соппутуойунан араарыллыбаттар.

Дьадаҕылар уонна хамначчыттар сойуустарыгар киирэргэ Охоноос, Эрдэлиир, Кыра Уйбаан уонна Найыын эрэ улгумнук сөбүлэннилэр. Иккиэн

киһибитин илиибитигэр ылабыт да дьоммут тохтообут сириҥ диэки сүүрэбит. Кырбас эти эбэтэр быыкаайык тон үүтү дөрүн-дөрүн ыытар.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Уонна ситим тыл, этии биир уустаах чилиэннэрин иккилии холбоон, хат-хат туттуллар буоллабына, ханыытын (пааратын) аайы соппутуой турар.

Мохсоҕоллор уонна хотойдор, бөрөлөр уонна эһэлэр ырыаһыты этинэн аһаппыттар, оттон табалар уонна тайахтар үүтүнэн эмсэхтээбиттэр. Куораттар уонна дэриэбинэлэр, собуоттар уонна баабырыкалар, холкуостар уонна сопхуостар эйэлээх олох үлэтин эбии күүһүрдэн иһэллэр.

2. Хата диэн тылынан утарсар суолтаҕа ситимнэһэр биир уустаах чилиэннэр соппутуойунан арахсаллар.

Хат киирбэтэ, хата баран чуолҕанга эрэсиэбин биэрдэ. Уйбаан аҕата улахан күүһэ суох, хата эдэригэр быһый этэ.

8. Этии биир уустаах чилиэннэрэ, ситимниир тыл хатыланар буоллабына, бэйэ-бэйэлэриттэн соппутуойунан арахсаллар.

Лиза олус абарда даҕаны, хомойдо даҕаны. Уол ытыырыттан обонньор кыбыстар да, аһынар да быһыйылаах... Эбэтэр үлэлиэбин, эбэтэр түргэнник тарҕаһабын.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Ситимниир суолтаҕа туттуллубут икки диэн тылынан холбонон этии чилиэннэрэ соппутуойунан арахсыбаттар.

Чымаат уола икки Самайыыл икки сырсан бөтөрүһэн кэллилэр. Олорор икки турар икки ардынан бакыйан баран, салҕаластыы турда.

9. Лаппа тэнийбит эбэтэр бэйэлэрин истэригэр соппутуойдаах биир уустаах чилиэннэр икки ардыларыгар туочукалаах соппутуой турар.

Таастары дьэни төгүрүччү уурталыыбыт; тааһынан иһиттэнэбит, тааһынан чааскыланабыт, кумаҕы чэй онгостобут. Ол ортотугар элэк гыммыкка дылы, флаконнаах омук духуута; Георгий аанньал муус манан ат үрдүттэн сытыы үөрбэнэн эриэн кыылы супту анньан эрэр хартыыната; олус мааны хотун тэллэх ытын кууһан олорор хаартыската; хас да хаа американскай сигара...

10. Биир уустаах чилиэннэргэ түмүктүүр тыл бастыыр буоллабына, кини кэнниттэн икки туочука турар.

Иван Иванович энин араас ооньуурдары аҕалбыт: эрэһинэ мээчиктэр, нагааннар, грузовиктар, буускалар, аттар. Арааһынан барытынан эмтэннэ: баҕа да миинин истэ, эһэ да үөһүн, ыт да сыатын боруобалаата.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Түмүктүүр тыл суох да буоллабына, кэриччи аабыны көрдөрөр тыллар кэннилэриттэн икки туочука турар.

Мунньахха бааллар: оскуола дириэктэрэ Иванов, үөрэх чааһын сэбиэдиссэйэ Аргунов уонна абыс учуутал. Былыргыттан баар: баһымныы, төһүү, сүгэ.

11. Биир уустаах чилиэннэр кэннилэриттэн кэлэр түмүктүүр тыл иннигэр тириэ турар.

Билигин Амма үрэхтэри, бу ходуһалары, ол хайалары, ол тыалары – барытын миэнэ дии саныыбын. Үөрэтэр оҕолорум, кыараҕас хоһум иһэ, иттэр оһоһум, таһырдыа хаар, халлаанга күн – бука барыта ордук сырдаата, сэргэхсийдэ, киэркэйдэ...

12. Түмүктүүр тыл инники эрэри, этии сороҕо биир уустаах чилиэннэр кэннилэригэр салҕанар буоллабына, биир уустаах чилиэннэр иннилэригэр икки туочука, кэннилэриттэн тириэ турар.

Көрсүһүү, хардарыта куустуһуу кэнниттэн бары үһүөн Аппатыыт эмээхсин кэһиитин: сүөгэйи, дьэддьэни, моонньоҕону, отону – массыынаҕа таһаардылар. Бүлүү туттааччылар кураанах сир тыйыс айылҕатын бары ыарын: чысхааннаах кыһыны, сыралҕан сайыны – барытын хорсуннук тулуйдулар.

3. Киллэһик кэрчиктэргэ сурук бэлиэтэ

13. Этиигэ туһулуу соппутуойунан араарыллар. Маныха туһулуу хас да тыллаах буоллабына, бүтүннүү бөлөбүнэн арахсар.

Микиитэ, ити бурсуйдары эн тоҕо саататабыный? Ол куһаҕана суох буолуо этэ, Кирилл Петрович. Үтүө доҕотторум, ыалларым, нэһилиэгим кыралара, бар дьонум, мин эһиэхэ онгорор сиэртибэбин үчүгэйдик сыаналаан мустубуккут иһин махтанабын.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Этии иннигэр, кэннигэр турар туһулуу, күүскэ этиллэр буоллабына, күүһүрдүү бэлиэлэнэр. Ол кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан саҕаланар.

Табаарыс Балтарыков! Дэриэбинэни тула сөптөөх сирдэргэ харабыл туруорулунна! Манчаары Баһылай кэлиэбэ, сэгэрдээр!

14. Саҕа аллайы күүһүрдүүтэ суох этиллэр буоллабына, этииттэн соппутуойунан арахсар.

Ии, тоҕойум оҕото, сутуругун оҕотун болчоччу туттубут буола-буола. Чэ, этэнгэ сырыт, учууталың тылын иһит... Киһи буолар диэн, оо, үчүгэй да эбит... Эн уот харахха эттин, сөрү-сөн.

15. Сага аллайыы күүскэ уонна араарыллан этиллэр буоллабына, күүһүрдүү бэлиэлэнэр, ол кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан суруллар.

Аарт-татай! Бу хайа халлаан хараҥаччыта, туох дойду туллуга кэлэн тырымнаан олороруй? Ыччыы-ычча! Бу аал уоттара букатын умуллубут дуу? Көр эрэ! Обокком көлөһүннээх киһи буолан арааһы аһаан эрдэхпин!

16. Этии иннигэр турар сөп, суох диэн тыллар, күүскэ этиллэр буоллахтарына, күүһүрдүү бэлиэлэнэллэр, ол кэнниттэн турар тыл улахан буукубаттан суруллар. Оттон анаан күүһүрдүллүбэт буоллахтарына, соппутуойунан арахсаллар.

Сөп! Мин аны сайын көмүһү хомуйуом. Сөп, чэ, быйыл сынньанын даҕаны. Суох, кими даҕаны ыңырбаппын... Суох, суох! Ол-бу буолума!

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Суох, сөп, ээх диэн тыллар иннилэригэр турар эбиискэ уонна сага аллайыы ханнык да бэлиэнэн арахсыбаттар.

Эчи суох, туох да биллибэт. Чэ сөп, дьиэбэр киир... Миигин көрбүккүн айдаараайабын! Ээ ээх, оннук этэ дуу.

17. Кыбытык тыл уонна кыбытык ситим этиигэ соппутуойунан араарыллар.

Дьону-сэргэни көрө таарыйа, кырдьык, онно бара сырыт. Баҕар, бэйэм эмтэнэрим кэлиэбэ. Ол аата, эн эһэн ньиэп диэн сир баайын булбут. Холобура диэн эттэххэ, Баһылай Киппээнэп баар.

18. Кыбытык этии, дьин киллэһик быһыытынан тутулунан сүрүн этии киэниттэн адьас ураты буоллабына, ускуопкаҕа ылыллар.

Аанчыгым бокуонньук уу долгунун курдук хааман (күөх ырбаахылаах этэ), чуулаанҥа киирэн хаалла. Ол Көтүппэт эрэйдээби (уруккута бэрт булчут ыт этэ) оболор, дьиибэлэнэн, ампаар үрдүгэр таһааран кэбиспиттэр. Дьиэбэр тиийэн (мин оччотообуга улахан убайбар олорор этим), сарсын түүн төрөөбүт өрүспүн таннары устуохтаахпын былааннанан бардым.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Кыбытык этии, сүрүн этии соробун курдук киирэр буоллабына, соппутуойунан арахсар.

Сүүрбэ биирбэр барыыбар, оччоҕо ыраас харахтаах-көстөөх этим, дьонум дьэ ойох ыл диэн хаайаллар. Кини этэринэн, биһиги, тугу да гыммакка, быар куустан олорор үһүбүт.

19. Этии иһигэр ааптар кыбытан тугу эмэ хос быһаарар тыла эбэтэр кэрчигэ ускуопкаҕа ылыллар.

Буор ыһан, дьиппинитэ таптайан, грузовикка (таһаҕас тизэйр массыына) анаан оҥорбут киэн суоллара кэлэллэр. Сир аннынаабы баай

барыта (*ньиэн, таас чох, урууда уо.д.а.*), ойуурдар, уулар, норуот бас билиитигэр киирэллэр.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Сытаата кимтэн-хантан ылылыбытыгар сигэнии ускуопкаба бэриллэр.

Саха омук тыла үрүүэ уутун курдук сэргэх, сир симэбин курдук сиздэрэй. (Амма Аччыгыйа).

2. Туруохтаах туочука уонна соппутуой ускуопка кэннигэр бараллар.

“Хоноһолор бааллар дуу, тугуй?” – дэстилэр (бука, ону биир киһи эппитэ буолуо да, мин өйбөр бары эппиттэрин курдук хаалбыт). Хата дьолбор (оо, барахсан киһи! Үтүө да суобастаах, үчүгэй да киһи этэ), көһүтүүлээх суругум сотору кэлбитэ.

4. Араарыллыбыт кэрчиктэргэ сурук бэлиэтэ

20. Соботох эбэтэр хас даҕаны тыллаах даҕаамыр икки өттүттэн соппутуойунан араарыллар.

Балыксыт оҕонньор балаҕаныгар, уйатыгар, тымтайын сүкпүтүнэн киирэн кэллэ. Биирдэ тойоммунуун, бу Киргизэлэй аҕатыныын, үрэххэ оҕолоох эһэбэ түбэспипит. Биһиги, балыыһа балаататыгар сытааччылар, бу киһэ кылаабынай бырааспытын хайбаан сэхэргэстибит.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Үгүс тылынан тэнийбит эбэтэр иһигэр сурук бэлиэлээх даҕаамыр икки өттүттэн тириэнэн арахсар.

Оттон эһигини – урукку олох сибдиң тылын, умнуллубут үөхсүүтүн көбүппүт дьону – көрбөппүт дуо? Бу туохпутуй, эһиэхэ – халын чабардаах, үгүс аймахтаах дьоннорго – уруу буолла дуу, тугуй? Эбэм – аҕам ийэтэ, Боккуойа эмээхсин – улахан кыыһын аахха, сылгыһым Мэхээчэлээххэ, олорор.

21. Сыһыат туохтуур бөлөбүнэн бэриллэн тэнийбит, кэпсиирэттэн тэйбит, арааран этиллэр сиһилии соппутуойунан арахсар.

Хондууктар дьахтар, икки эр киһини киллэрээт, ааны саба оуста. Бу күрэстэһиигэ, хайалара иннин биэрэрин көрөөрү, мин аттыларынаабы ыскаамыйаба олоруннум. Чубуку Дьэкиим уонна Сааска, луугу хар-кур ыстыы-ыстыы, эмпэни таннары сырсан түспүттэрэ.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Буолан баран, эрэри ситимниир тылларынан түмүктэнэр, төннүктүүр (утарар болдьохтоох) бөлөхтөр соппутуойунан арахсаллар.

Бүөтүр түөрт уончатыйтан эрэ тахсыбыт эрэри, биллэ аҕамсыйбыт, көбөччөр гына туртайбыт баттахтаах... Кыыс, атын сиргэ барыабын бабарар буолан баран, кими да билбэт.

2. Соџотох сыһыат туохтуурунан бэриллит сиили, кэпсиирэттэн тэйбит уонна анаан араарыллан этиллэр буоллаҕына, соппутуойунан арахсар.

О, чоллурбатан, астыга суох буолсу, оџолоор... Сотору собуһунан, иһиллэспэккэ, иккиэн тэнгэ сангарар буоллулар. Кыһыйан, сиргэ силлэтэлиир буолла.

3. Чопчулуур чилиэн – миэстэ, кэм сиилиитин чуолкайдыыр кэрчик – икки өттүттэн соппутуойунан арахсар.

Кыараџас алаас үрдүгэр, тыа быыһыгар, быыкаайык тулаайах балаџантан сэдэх соџустук кыым тахса турар этэ. Балаџан иннигэр, сылбах оџуруот иһигэр, үс-түөрт сыарџа от бугулланан турар. Киэхэ, борунгуй буолуутун саџана, саҥа ыстаансыа дэриэбинэџэ уоту биэрэр. Биирдэ, күнүс, Моойторук айаџа табыллан киирдэ.

22. Сырдатар тыллаах **-бытынан** сыһыат туохтуурунан бэриллит буолуу сиилиитэ, кэпсиирэттэн тэйбит буоллаҕына, соппутуойунан арахсар.

Ачыкылаах киһи, эйџэстик мичээрдээбитинэн, миэхэ чуо тийэн кэллэ... Икки ытыспын нэлэппитинэн, оһох диэки дьулустум. Оџонньор, дьыэ таһын одуулаһан кынчыатаабытынан, бэрт ордууй туос холтуунун ылан, табах сыҥсыйда.

23. **-лыы** сыһыарыынан аат туохтууртан үөскээбит сыһыатынан бэриллэр сиили бөлөџө, араарыллан этиллэр буоллаҕына, соппутуойунан арахсар.

Кини, улаханлык кэлэйбиттии, кизэр хайыһан кэбистэ. Дьоннор, кини эппитин сөбүлүүрдүү, бары күөдьүйэ түстүлэр. Ньыыкан манан бүтэрдэ, аны эһигини истиэм диэбиттии, олорунан кэбистэ.

24. Тэнниир суолталаах тэнийбит сиили, араарыллан этиллэр буоллаҕына, соппутуойунан арахсар.

Балаџан иннигэр намыһах соџус ыал ампаара баара, дьүдьэйбит оџо баттаһын курдук, кур эрбэһининэн бүрүллэн турар. Күн, саха дьахтарын дьабака бэргэхэтин үрүҥ көмүс туоһахтатын курдук, нэһишлэ кылбайан көстөр.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Сирэй саҥа кэнниттэн кэлэр ааптар тылын бүтүүтүгэр турар тэнийбит сиили этииттэн соппутуойунан араарыллар: “Көлөһүммүтүн быыһаатахпыт ити дии”, – диэтэ Шура, холкуйбуттуу үөһэ тыынан баран. “Ынах хомуйан кэлбиккин көрөммүн, иккиһин төрөөбүт саџа үөрбүтүм”, – диэтэ Байбал, Марџа диэки үчүгэй хараџынан көрүтэлиир-көрүтэли. “Киһибит аһылыга бүтэн эрдэџэ, илдьэн биэриэх буоллум”, – диэтэ аџам, итии чэйин сыпсырыйан иһэ олорон.

II. Холбуу этиигэ сурук бэлиэтэ

1. Тэннэ холбуу этии

25. Тэннэ холбуу этии чаастара, тэннэ эбэтэр утуу-субуу буолары көрдөрөр буоллахтарына, бэйэ-бэйэлэриттэн соппутуойунан арахсаллар.

Таһырдыа итиибит эргийбит, халдыаайы сирэйэ хараарбыт. Тылтан тыл төрөөтө, этиһии буолан барда. Кэлбиннит, куорат сахата лыык курдук мунньустубут.

26. Утарыта эбэтэр соһуччу буолар суолталаах этиилэр икки ардыларыгар тириэ турар.

Биэрэр илии билэр – ылар илии билбэт. Булуо дуо – бар дьон буллардылар. Сэмэн Ыстаарыһын саҥата суох остуолга сытар суулаабы ылан хаһыаты өһүлбүтэ – Тэрэнтэй сүтэрбит суумката тахсан кэллэ. Биирдэ биир оннук тирээбилэ түөрэ барда – саһаан бүтүннүү курулуу түстэ.

27. Тэннэ холбуу этии чаастара, ситим эбэтэр ситимниир тылынан (уонна, итиэннэ диэнтэн уратылар) холбоннохторуна, соппутуойунан арахсаллар.

*Күөл хомуһун тыаһа солко танас курдук суугунуур уонна өр буола-буола собо оонньоон курк гынара иһиллэр. Ыраах ханна эрэ сыарба тыаһа иһиллэр итиэннэ барыта им-ным, ылы-чып. Аан дэлэй собуустук тэлэс гынна да, саалаах үс киһи соботохто тиргиллэ түстэ. Кинилэр Ньургунун диэн кыыстаахтара, **оттон** үрэх унуор олорооччу Нарабааннаах Лоокуут диэн суос-соботох уол оҕолоохторо. Танас сууһа турар, **ол эрээри** уоһа хаан кыһыл кырааскалаах. Сөмөлүөтүнэн көтөөччүлэр бары атаарар дьонноох эбиттэр, **арай** Тасяны ким да атаарбат. Аан дэлэй собуустук тэлэс гынна да, саалаах үс киһи соботохто тиргиллэ түстэ.*

28. Тэннэ холбуу этиилэртэн биирдэстэрэ атынын ис хоһоонун сырдатар эбэтэр этиллибит төрүөтүн ыйар суолталаах буоллабына, икки ардыларыгар икки туочука турар.

Ким эрэ бурдук тардар быһыылаах: таас тыаһа кыыкырдыыр, уонна им-ным. Лэбэһэн-лэбэһэн быһаардылар: урут сылдыбатах эбит. Оттон Илья тыс этэрбэһин устар өссө кытаанах буолла: кээнчэлиин хам тонмут.

29. Тэннэ холбуу этиигэ киирсэр судургу этиилэр, улаханлык тэнийбит уонна истэригэр сурук бэлиэлээх буоллахтарына, икки ардыларыгар туочукалаах соппутуой турар.

Түүлээх Уллунгах, умса түһэн баран, сытар эбит; Чүөчээски, аҥаар илиитин өйөөн баран, мичээрдии-мичээрдии, дүлүг үрдүгэр олорор эбит; Түргэн иччитин аттыгар, буруйдаах киһи быһыытынан сырбанныы-сырбанныы, турар эбит. Оттон хотуннара Өкүлүүнэ эмээхсин – үрдүк унуохтаах, уһун синнигэс сирэйдээх, толлуу эмээхсин – абыһахтык, ол гынан

баран ордук сүлүһүннээхтик сангарара; киниттэн хайдах эрэ өрүү тымныы аңылыа сылдыар курдуга; ол эрээри кини кытаанабын, күтүрүн туһунан ким да сангарбат буолара.

2. Баһылатыылаах холбуу этии

30. Салаа этии тутуах этииттэн соппутуойунан араһсар.

Чугастаабы холкуостар дэриэбинэ чугаһынаабы сис тыаны солооннор, унааран көстөр киэнг бурдук бааһыналара үөскээбиттэр. Маайыһы кытта олоруохпут диэн, Сөдүөччүйэ, үөрбүт курдук буолбута. Абыс өргөстөөх аламай манан күн күөх халлаанга күөрэйэн эрдэбинэ, Кустук Суһуохтай, уһуктар кэмэ кэлэн, олоро биэрбитэ. Ньургунун үтүөрэн истэбин аайы, кини дьоннорун үөрүүтэ улаатан истэбин аайы, тобо эрэ хам-түм Ньургунун тиллибитин, хостоммутун туһунан, бэркэ наллаан ахтыһыны сабалыыр буолбута. Ол киэһэтээби халлаан үчүгэин, ырааһын курдук, кинилэр эмиэ чэпчэкистик, сэргэхтик туттан, оонньуу-көрүлүү, ыллыы-туойа сылдыаллара.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Салаа этии тутуах этиини кытта түһүк сыһыарыытынан холбонор түбэлтэтигэр соппутуойунан араһсыбат.

Обонньор кинитэ кэпсэтэ көрсүбүтүгэр көх-нэм буолла. Ким ханныгын-тугун оҕолор, хата, эндэппэккэ билэллэр.

2. Быһаарыы, туһаан, кэпсиирэ салаа этиилэр тутуах этииттэн соппутуойунан араһсыбаттар.

Ынах кэйбит ынабын ынах кэйэр. Эн муспун баайыг манна суох. Үрэх хайдах көрсөрө биллибэт. Сэрии уурайбыта хас да сыл буолла... Буруйдаах мин баарбын.

31. Биир уустаах чилиэн курдук сыһыаннаһар хас даһаны салаа этии бэйэ-бэйэлэриттэн соппутуойунан араһсар.

Бу сүөһүгүт тобо эрэ хаар ууларын, күөх от бытыгырырырын, мутукча-сэбирдэх тылларын, собо ыырын кэтэһэр эбээт! Сирдээби олох үтүөтэ бүтэн, манна көрсүбүт саамай күндү, чугас дьоно бары суох буолтарын кэннэ, туох иһин, тугу манаан бу иччитэх сиргэ соботобун хаалбыта буолуой?

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Оттон салаа этиилэр лаппа тэнийэн, истэригэр сурук бэлиэлээх буоллахтарына, туочукалаах соппутуойунан быысаһаллар.

Сүбэ мунһахха Степанов “триумвиаты” хайбаан тыл эппитин, латыын алпаабытын “р” буукубатын “эр” диэн аахнытын; алпаабыт бүтэһик да буукубатыгар тийэ битэмииннэри айбыт иһин, ньирэй иштиитигэр балаһыанһа тунсубат кыахтаах диэбитин; дакылаатчыт

“демагогтарынан” ааттаабытын; кыстык туругун; тэпилиссэ, оттон да атыттар тустарынан кэпсээтилэр. Остуоруйабыт, үгэс курдук, аһаан-сиэн бүтэн, ыкса киэһэ буолбутун кэннэ; үчүгэйдик ороннору онгостон, утуйар киэбинэн бары сыппыпым кэннэ, сабаланаара.

32. Тутаах этии ортотугар кыбыллыбыт салаа этии икки өттүттэн соппутуойунан араһсар.

Обонньор, таптыыр ыта сүтэн, ытын оболоро ыал устун тарҕастылар. Семен, ол амырыын тыас ньымси баттаабытыгар дылы, сиргэ сирэйинэн умса баран түспүтэ.

III. Сирэй санаҕа сурук бэлиэтэ

33. Тиэкис иһигэр бэриллэр сирэй сана хабыычыкаҕа ылыллар.

Онуоха Күһэнгэй кырдыаҕас эттэ: “Аламай манан күн курдук саныыр доботторуом, оччоҕо Ньургуһуну икки үйэлээбит, толору дьоллообут, иккиһин төрөтөн күнү көрдөрбүт Лоокуут эбит!” Ылдьаа киирэн: “Дорооболорун!” – диэбитэ. Николай Дмитриевич оболору дьиэлэригэр атаара туран: “Степа, билигин абаҕан Киргизэлэй обонньорго учууталбар Пластиновка бу түүн хонорбун көнгүллээ диэ уонна сарсыарда эрдэ туран, миигин обуһугар бииргэ илдьэ табыстын диир диэн киниэхэ эт”, – диэн Киргизэлэй обонньорго илдьиттээтэ уонна: “Эн киэһэ Машаны илдьэ кэлээр”, – диэтэ.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Ааптар тылын ортотугар киирбит сирэй сана иннигэр икки туочука, кэннигэр соппутуой (ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрэ эбэтэр элбэх туочука) уонна тириэ турар.

Көрөн баран: “О, бу иһэр!” – дэстилэр. Холкуостаахтар, салайар үлэһиттэр Иван Ивановичтан: “Дьонгун тоҕо үлэлэппэккин?” – диэн ыйытар буоллулар.

34. Сирэй сана, ааптар тылын кэнниттэн кэлэр буоллаҕына, иннигэр икки туочука турар.

Сирдьитим аара хаалларар табатын тула хаама сылдьан табатын кытта кэпсэттэ: “Мөлтөх эрэйдээх буолангын, соботобун хааларың кэллэ дии...” Онуоха Чүөчээски хардарар: “Суох! Мин да кыайбатым, эн да кыайбатың, ол оннугар иккиэн кыайтардыбыт”.

35. Сирэй сана, ааптар тылын иннигэр турар буоллаҕына, кэнниттэн соппутуой уонна тириэ тураллар. Сороҕор сирэй сана ис хоһоонуттан көрөн, соппутуой оннугар ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрин эбэтэр элбэх туочуканы туруоруллар.

“Обонньоор, бу көстүбүт көмүстээх үрүйэни эн ааккынан суруйтарыам”, – диэбитэ Кириллин табахтыы олорор Чээбий Сөдүөккэ.

“Луохтуур тойоон, бу эмим туохтан харыстаах диэтинг этэ?” – диэтэ улахан баҕайытык. “Элбэҕи кэпсэтэ туруохха бириэмэ суох, онон саата аҕалын!... Сэриигэ барабыт!” – диэн этэн таһаарда. “Ити оҕолор саҕа суохнут... Кини саатыха...” – диэтэ.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Тириэ, сурук атын бэлиэлэрин кытта бииргэ түбэстэҕинэ, мэлдьи олор кэннилэриттэн турар.

“Пахай, өлөн хаалбыт эһэҕэ түбэстим буолбаат!” – диэн Коля сиргэ сиилээтэ.

36. Ааптар тыла, сирэй саҕа ортотугар турар буоллаҕына, икки өттүттэн соппутуойунан уонна тириэнэн арахсар.

“Табаарыстар, – диэбитэ кини, дьону тула көрөн баран, – Алдан көмүһүн биһиги, манна турар дьон бары, буллубут, арыйдыбыт”.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Сирэй саҕаҕа туочука туруохтаах сиринэн ааптар тыла кыбыллыбыт буоллаҕына, кини иннигэр соппутуой уонна тириэ, кэннигэр туочука уонна тириэ турар. Сирэй саҕа иккис анаара улахан буукубаттан суруллар.

“Бэйи, бэйи, тохтоо, – диэтэ обонньор, Киргизэлэй диэки ууна-ууна. – Үлэттэн “бассабыыктыы аккаастанар” диэн тыл суох, “бассабыыктыы ылынар” диэн баар”. “Бу кэпэрэтииптэн сыыйыы тимири тизэй баран иһэбин, – диэн баран, олох уларыыытын бэйэтэ да бэркиһээбит курдук, күллэ. – Оннообор эһэни үөрэтэллэрин курдук, сэбиэскэй былаас обургу үөрэттэ, доҕор ...”

2. Ааптар тыла кыбыллар сиригэр сирэй саҕаҕа ыйытыы эбэтэр күүһүрдүү бэлиэтэ туруохтаах эбит буоллаҕына, ааптар тылын иннигэр ол бэлиэлэри уонна тириэни туруоруллар, кэнниттэн туочука уонна тириэ турар. Сирэй саҕа иккис анаара улахан буукубаттан саҕаланар.

“Мин тиийиэм... Иһиттин дуо? – диэн, симик саҕа иһиллэр-иһиллибэттик уос иһигэр ботугураабыта. – Быраһаай!...” “Тр-рр, дьаабал, тохтоо! – диэтэ обонньор сүр эрчимнээхтик, муһаттын чиккэччи тардыбытынан кыргызтарга эргилиннэ. – Кэллибит, бу дьэ диэбиккит дии?”

3. Кыбыллан кирибит ааптар тылыттан сороҕо сирэй саҕа инники анаарыгар, сороҕо кэнники анаарыгар сыһыаннаах буоллаҕына, сурук бэлиэлэрин манньык туттуллар: ааптар тылын иннигэр үөһэ ыйыллыбыт бэлиэлэр кирирэллэр. Ааптар тылын кэнниттэн икки туочука уонна тириэ тураллар. Сирэй саҕа иккис анаара улахан буукубаттан саҕаланар.

“Оргууй эрэ! – Тишко, сүр кингнээхтик быһа түһэн эппитинэн, өйдөнөн иһэн, төттөрү олорунан кэбиһэр... ханна эрэ остуол аннын диэки умса көрөн олорон, боллурҕаата: – Якутскайга кылаабынай

салайааччылар билигин кимий дшибит?» “Бу аак эийэхэ хаста кэлэ сырытта? – **сангарбатабын иһин бэйэтэ**: - *Хаста эмэтэ...*”

37. Уус-уран литератураҕа кэпсэтии (диалог) бу курдук суруллар: хас биирдии киһи сангата сана субурҕаттан уонна улахан буукубаттан саҕаланар, иннигэр тириэ турар. Хабыычыка туттуллубат.

- *Нохоо, кимгиний бу?*   – *Сааһың хаскыный?*
- *Өлөксөйбүн.*   – *Уон аҕыһым.*
- *Ким уолунаҕын?*   – *Аата, үчүгэйин!*
- *Ийэм оҕотобун.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Сирэй сана кэпсэтии (диалог) быһыытынан бэриллэр буоллабына, хас биирдии киһи сангата хабыычыкаҕа ылыллар уонна атын киһи санатыттан тириэнэн араарыллар.

“*Хайа, ийэбит тиллэн эрэр дуо?*” – “*Бэйи, тиллээри гынан эрэр, тохтоон!*” – “*Хайа, ыксаатыбыт дии, ийэбит тиллэн эрэр дуо?*” – “*Бэйи, бэйи, ыксаамаң! Ийэбит тиллэн эрэр, күүтэ түһүн*”. “*Хонор сирбит төһө хаалла?*” – “*Табаларбыт ырбатахтарына, сэттэ биэрэстэ буолуо этэ. Оттон табаларбыт ырдахтарына, икки да көс буолан тахсыаҕа*”.

2. Уус-уран литератураҕа ис санаа (ис сана), этиллибит кэриэтэ өйдөнөн, сирэй сана курдук бэлиэлэнэр.

Оттон кини өйүгэр: “**Эйигин бары ыарахаттары кыайыа дии саныыбын**”, – *диэн тыллар охсуллан аастылар. Уонна кэргэнэ күлэ олорорун көрөн: “Күлүмэ, Никанор, ити иһэ истээх...”* – *диэн баҕарар да, тыла барбат.*

3. Эрдэ этиллибит сана, диалог репликатыгар эбэтэр атын сирэй санаҕа киирдэбинэ, туспа хабыычыкаланар.

- *Эйигин мин көрөр буоллум, – диэтэ Буута.*
- *Хайдах?*
- *Эн аҕаң: “Обобун оболор атаҕастыахтара, көрө-истэ сылдыаар”, – диэтэ. Кини доборун көрсө түһээт: “Обонньор илдьиттиир: “Кулууп сэбиэдиһсэйэ сэргэхситэ кэлэ сырыттын”. Онон хомунан бара орус”, – диэтэ.*

4. Сурук, тэлэгирээмэ, сытаата тыллара эмиэ хабыычыкаҕа ылыллаллар.

Оттон балтыгар Сардаанаҕа бу суругу хайдах ылары-биэрэри, кистири суруйда: “**Чэ, тоойуом, кытаат. Ыл пионердыы эбэрдэтэ. Мин үчүгэйдик сылдыабын. Ахтыма, сотору кириэм. Маны кимизэхэ да этимэ. Чэ, оробуочай-бааһынай дьыалатын иннигэр куруук бэлэм буол!**” “**Таба сүттэ, сопнутуой, түргэнник кэлин**” *диэн бүгүн Олег бөһүөлэккэ түөрт тыллаах тэлэгирээмэни ылан кыыһыран иһэр.*

IV. Сурук бэлиэтин туттуу ураты түбэлтэлэрэ

1. Тириэ

38. Этии туттаах чилиэннэрэ иккиэн төрүт түһүккэ турар биир сана чааһынан бэриллэр буоллахтарына, икки ардыларыгар тириэ турар.

Биһиги ийэ тылбыт – киэн диринг, муударай ис хоһоонноох, хомоһой-ныымсабай, имигэс пуормалаах, бэрт баай, дэлэй элбэх өгнөөх, кырааскалаах, сүрэби өрүкүтэр, дууһаны долгутар, өйү үлүһүтэр күүстээх-кыахтаах, имэннээх-илбистээх, кэрэ-дьикти тыл! Тиэхэн Ситишкун – промкэмбинээт ууһа. Киһиэхэ хайбабыл – үүнээйигэ уобурдуу кэриэтэ. Үлэлиир – аһыыр, үлэлээбэт – аһаабат. Биэс төгүл биэс – сүүрбэ биэс.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Манньк этии кэпсиирэтэ көмө тыллаах буоллабына, иннигэр тириэ турбат.

Ол киһи били Даадар чаччыына уола Чохоон Сэмэн эбит. Киэн холку буолуу ханнык да киһиэхэ саамай үчүгэй майгы буолар. Элэй диэн Элэй. Кыыл аата кыыл, киһи аата киһи.

2. Анаардас ыйар солбуйар аатынан бэриллэр туһаан кэпсиирэттэн тириэнэн араһсар. Ити туттаах чилиэннэри да, этии ис хоһоонун да чуолкайдьырга көмөлөөх.

Бу – саас ахсын хампа күөбүнэн суугунуур алар тыа. Ол – Ноорон дьийэтэ көстөр.

3. Этэр санааны тоһоһолоон бэлиэтиир ис хоһоонноох туттаах чилиэннэр этиигэ бэйэ-бэйэлэриттэн тириэнэн араһсаллар. Онуоха этии төттөрү бэрээдэктээх (инбиэрсийэ) буолар.

Аан дойдуга туохтан да үчүгэй – эйэ, туохтан да куһаҕан – инсэ. Дэриэбинэбэ кэлбит киһини аан бастакынан көрсөөччүлэр – ыттар. Аарыма тайахха саатын эспит ааттаах булчут – кини.

39. Этиигэ тылы хатылаамаары көтүтүү оннугар тириэ турар.

Маайа икки кыһа иккиэн үөрэнэллэр: кырата – манна, улахана – куоракка. Үгэс быһыытынан бастаан дакылаат буолбута. Онтон – кэнсиэр.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Кылгастык, быстах тылларынан бэриллэр этии чилиэннэрэ тириэнэн араһсаллар.

Көрдөр – харабым, көтүрдэр – тиһим. Мөккүөр да – мөһөөх, тыл да – тыһыынча. Куобах – ойуурунан, киһи – дьонунан.

40. Миэстэ, кэм, ахсаан кээмэйин көрдөрөр тыллар икки ардыларыгар тириэ турар.

Москва – Дьокуускай тыраассатыгар үгүс сөмөлүөт көтөр. XVII – XIX үйэлэргэ нуучча литэрэтиирэтин сайдыыта улаханньк күүһүрбүтэ. 100 –

200 сылынан туох буолуобун ким да билбэт. Кэнники да үөрэниэхтэрэ. Билигин оскуола – производство – үөрэх. 1931 сыллаахха Незаметнай – Дьокуускай – Незаметнай морсуруутунан хайыһарынан аан бастаан айаннааһын буолбута.

2. Хабыычыка

41. Борохуот, массыына, хаһыат, сурунаал, уус-уран литература айымньыта уо.д.а. анал ааттара хабыычыкалаах суруллаллар.

“М. Аммосов” теплоход, “Жигули” массыына, “Урал” матасыыкыл, “Кыым” хаһыат, “Чолбон” сурунаал, “Сааскы кэм” арамаан, “Таатта” маҕаһыын, “Дьобур” оскуола, “Тобул” кулууп, “Саха омук” түмсүү, “Хомус” ансаамбыл, “Сыккыс” куруһуок уо.д.а.

Х о с б ы Һ а а р ы ы.

1. Ханалытыгыта суох судургу өйдөнөр анал ааттар хабыычыката суох суруллаллар.

В. Павлов аатынан «Сардаана» баабырыка, Дьокуускайдааҕы педагогической колледж, Өлүөнэ өрүс, Харыйалаах сайылыга.

2. Сүөһү, кыыл, сир аата хабыычыката суох улахан буукубанан суруллар.

Харачаан (ынах), Сындыыс (ат), Баһырбас (ыт), Толугур (алаас), Хангалас улууһа.

42. Биирдии эбэтэр быстах тыллар маннык түбэлтэлэргэ хабыычыкалаах суруллаллар: дьонно соччо биллибэт, киһи атынырыы истэр тыла; эргэрбитэ эбэтэр адьас сангата бэлиэтэнэр тыл; үгэргээн этиллибит тыл; дьиннээх суолтатыттан ураты суолтаҕа туттуллубут тыл.

Онно “**нууччалаабытын**” өйдөөн баран, *Баһылай күллэ: “Тырахачыыс” буола-буола, үөдэнтэн булбут тылым эбитэй*”, – дии санаата. *“Тойонуом! Ыал аатыттан аастым, биир бастын ынабым “эбэбэ” өллө, соботох ынахтаах хааллыбыт*”, – дииэн аҕалара тонхонноото. *Хайа, бу “тойоммут” тыыннаах эбиккин дуу? Онно мин аҕам биир бухатыыры оонньуурга эмиэ “артыыс” буолбут. «Киһи сиир» туойа – «сир сүөгэйэ».*

Х о с б ы Һ а а р ы ы.

1. Атын киһи сангатын үтүктүү, халыыбын уларытан хатылааһын хабыычыкаҕа ылыллар.

Иван. Сэрэнэ сатаабытым ээ (тахсар).

Патефонов. “Сэрэнэн”. Эйиэхэ итиччэ “сэрэммит” киһи баар ини.

– *Тохтоо, Тит!* – *Иван Иванович хос иһиттэн өнгөйөн көрөр.*

– *“Тохтоо” буолбат.*

2. Эрдэ ким эрэ эппитигэр сигэниини, олобурууну көрдөрөр кэрчик хабычыкаланар.

*Ытыырын быһыгар кими эрэ үөбэр: “Ырбайа сытыйбыт, үллэ сытыйбыт, дыгдайа сытыйбыт!..” Дьахтар санатыттан буоллабына, буруйдаах киһи саманна баар буолуон сөпкө дылы. Ол эрэри “**ырбайа сытыйбыт**” киһи көстүбэт: эр киһи, оҕолор бары көтөхтөрө сүрдээх. Оҕолор элбэхтэрэ киниэхэ “**балабына буорсуйа**” биэрэр иэстэн хаһан да тахсыбаттар.*

3. Инники этиллибиттэн тирэх тылын талан киллэри эмиэ хабычыкаҕа ылыллар.

*Чуо буруйун туһунан кинилэр оччо тохтооботтор, “**чолойбутун, олойбутун, быччайбытын**” ордук кыһанан бэлиэтиллэр.*

3. Туочука

43. Кылгатыллан суруллубут эбэтэр маннайгы эрэ буукубаларынан бэлиэтэммит тылларга туочука турар.

Н.Д. Неустроев, Дьокуускай к., Ярославскай уул., акад., 20 мүн., 10 сөк.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Туочука турбат:

1) кылгатыылаах холбуу тылларга: *СӨ, ТООЧИ, ХИФУ, сонхуос, бэлиитэкэниэмийэ;*

2) метрическэй кээмэйдэр ааттарын кылгатын суруйууга: *30 м, 15 км, 6 см;*

3) кинигэ таһынаабы уонна иһинээҕи төбөлөрүгэр; кинигэ, хаһыат, сурунаал, салааларын уонна ыстатыйаларын ааттарыгар уо.д.а.;

4) ааптар аатын-суолун буукубанан кылгатыы икки ардыгар туочука турбат: *АА, КУ, АФ.*

Установлением Правительства
Республики Саха (Якутия)
от 22 декабря 2015 г. № 501

Правила якутской орфографии

I. Якутские звуки и их обозначение

1. Якутский язык имеет двадцать гласных звуков, в том числе восемь широких – *a, aa, o, oo, э, ээ, ө, өө*; восемь узких – *и, ии, ы, ыы, у, уу, ү, үү*; четыре дифтонга – *иэ, үө, ыа, уо*.

2. Якутский язык имеет двадцать согласных звуков: *б, г, г, д, дь, й, й [j], л, м, н, нь, ң, р, һ* – звонкие; *к, п, с, т, х, ч* – глухие.

3. Долгие гласные, дифтонги и долгие согласные якутского языка на письме обозначаются двойным начертанием букв, например: *таас, туус, ыар, иэс, уос, үөс; аттаах, муннук*.

4. Долгий согласный **ньнь** пишется с одним знаком мягкости, т.е. в виде **ннь**, например: *оонньоо, огонньор, булгунньах, чаанньык* (а не *оонньооо, огонньорр, булгунньаах, чаанньыкк*).

5. Носовой й [j] на письме обозначается буквой **й**.

И с к л ю ч е н и е: *аньыы*.

II. Правописание основ

6. Основы, допускающие варианты произношения по гласному первого слога (**o** или **a**), типа *дойду* – *дайды*, *хотуур* – *хатыыр*, *солуур* – *салыыр*, пишутся через **o**: *дойду, хотуур, солуур*

7. Основы с вариантами произношения по гласному **ө** или **э**, типа *сөрүүн-сэриин*, *өлүөр* – *элиэр*, *мөккүөр* – *мэккиэр*, *сөкү* – *сэки*, пишутся через **ө**: *сөрүүн, өлүөр, мөккүөр, сөкү*.

8. Основы с вариантами произношения по гласному **и** или **э**, типа *илии* – *элии*, *силии* – *сэлии*, *иңиир* – *эңиир*, *бириэмэ* – *бэриэмэ*, *кэнники* – *кэnnэки*, пишутся через **и**: *илии, силии, иңиир, бериэмэ, кэнники*.

И с к л ю ч е н и е: *эңин, эһиги*.

9. Основы с вариантами произношения по гласному **a** или **ы**, типа *ыйдаңа* – *ыйдыңа*, *антах* – *ынтах*, *нагараада* – *нагыраада*, *халтараан* –

халтыраан, хантараак – хантыраак, пишутся через а: ыйдаңа, антах, нагараада, халтараан, хантараак.

10. Основы, допускающие варианты произношения по согласному *д* или *т*, типа *дайбаа – тайбаа, судургу – сутургу, хайдах – хайтах*, пишутся с *д*: *дайбаа, дабыдал, далаһа, дай, судургу, хайдах.*

11. Основы, допускающие варианты произношения по начальному согласному *с* или *һ*, типа *суох – һуох, сааскы – һааскы, сурук – һурук*, пишутся с *с*: *суох, саха, сааскы, сурук.*

12. Из двух интервокальных *һ*, отделяемых друг от друга кратким гласным, первый обозначается буквой *с*, например: *эсэһит, сүөсүһүт, үсүһүн*; а если отделяются долгим гласным – не изменяются, например: *аһааһын, ууһааһын.*

13. Основы, допускающие в произношении варианты типа *түөрт – түөт, бэрт – бэт, булт – бут, тарт – тат, орт – от*, на письме передаются сочетанием двух согласных *-рт, -лт*: *түөрт, бэрт, булт, тарт, орт.*

14. В основах перед глухими согласными *к, п, с, т, х, ч* и звонким *д* сонорные *р, л* не подвергаются изменению: *ардах, бытархай, кырнай, оборчо, орто, саһархай; талкы, тэрилтэ, тэтэркэй, харчы, холку, чарна, ылтаһын, эркин, булчут.*

Примечание: В основах с вариантами произношения типа *алчай – аччай, былчархай – быччархай, былчың – быччың, бэгэлчэк – бэгэччэк, былчай – быччай, мүлчү – мүччү* пишется *чч*: *аччай, быччархай, быччың, бэгэччэк, быччай, мүччү.*

15. В основах с вариантами произношения типа *аҕабыыт – аҕабыт, аңыы – аңы, аңаар – аңар, миин – мин, ойуун – ойун, туораах – туорах, эңээр – эңэр, эдьиий – эдьий, эмиий – эмий* пишется долгий гласный, например: *аҕабыыт, аңыы, аңаар, миин (эт миинэ), ойуун, туораах, эңээр, эдьиий, эмиий.*

16. Прилагательные с конечным широким гласным, обозначающие признак предмета по месту или времени, пишутся через долгий гласный: *үөһээ тутаах, аллараа кэрдиис, киэһээ чэй*; а соответствующие им наречия пишутся через краткий гласный: *үөһэ турар, аллара уур, киэһэ кэлээр.*

17. Наречия, допускающие варианты произношения по широкому или узкому конечному гласному, типа *тоҕо – тоғу, дьөлө – дьөлү, хайа – хайы, оңо – оңу*, пишутся через широкий гласный: *тоҕо, дьөлө, хайа, оңо.*

18. Служебное слово *да (даа)* пишется через долгий гласный в функции модальной и вопросительной частиц, например: *кэл даа көрдөһөбүн; туох даа?*, в других случаях – через краткий гласный: *ким да суох, көрдүм да ыллым, соло да суох, ыарыйдарбын да үлэлээтим, кыра да эбит.*

19. Служебный глагол *гын* и некоторые заимствованные из русского языка слова, начинающиеся на *г*, пишутся с начальным *г*: *гын*, *гаас*, *гуорун*, *гиэрбэ*, *гаайка*.

III. Правописание аффиксированных основ

Имена существительные

20. В начале аффикса **-чым (-сым)** после основ существительных с конечным **х** пишется **ч**, например: *оһохчут*, *туһахчым*, *куобахчым*; а если основа слова заканчивается на **к**, аффикс пишется через **с**, например: *балыксыт*, *суруксут*, *ыанньыксыт*.

И с к л ю ч е н и е: слова типа *ынахсыт*, *табахсыт*, *чабырзахсыт*, *өлүөхсүт*, *буолуохсүт*.

21. Именные основы с конечными согласными **л**, **р**, **с**, **т** перед аффиксом **-чым (-дьым)** сохраняют указанные конечные согласные, например: *мас* – *масчым*, *күөс* – *күөсчүт*, *от* – *отчут*, *эт* – *этчит*, *суол* – *суолдьут*, *хайыһар* – *хайыһардьым*, *сүгэхэр* – *сүгэхэрдьым*.

22. Производные имена, образованные при помощи аффикса **-мньы** или **-мдьы** типа *бахымньы* – *бахымдьы*, *кыһамньы* – *кыһамдьы*, *өһүөмньү* – *өһүөмдьү*, пишутся через **нь**: *бахымньы*, *кыһамньы*, *өһүөмньү*.

23. Имена с конечным согласным **-н** во множественном числе пишутся через **нн**, например: *сэхэн* – *сэхэннэр*, *аан* – *ааннар*, *отон* – *отоннор*.

И с к л ю ч е н и е: *тойоттор*, *хотуттар*, *барахсаттар*, *эмээхситтэр*, *улахаттар*, *сүллүүкүттэр*, *түөкүттэр*, *күлүгээттэр*, *ыарахаттар*

24. Существительные с конечным согласным **-р** во множественном числе принимают аффикс **-дар**, например: *оонньуур* – *оонньуурдар*, *сыыр* – *сыырдар*, *солуур* – *солуурдар*.

И с к л ю ч е н и е: *дьахтар* – *дьахталлар*, *огонньор* – *огонньоттор*, *дозор* – *доготтор*.

25. В основах, оканчивающихся сочетанием согласных **-рт**, при присоединении падежных аффиксов конечный согласный **-т** изменяется, например: *түөрт* – *түөрдү* – *түөртэн* – *түөркэ*, *күөрт* – *күөрдү* – *күөртэн* – *күөркэ*, *кыырт* – *кыырды* – *кыыртан* – *кыырка*.

26. Аффикс орудного падежа после основ существительных, оканчивающихся на гласный, пишется с одним **н**, например: *саанан*, *сүөһүнэн*, *быанан*, *буукубанан* (а не *сааннан*, *сүөһүннэн*, *быаннан*, *буукубаннан*).

27. Аффикс сравнительного падежа, присоединяясь к существительным с конечным гласным, пишется через **т**, например: *тыы* – *тыытаагар*, *оҕо* – *оҕотооҕор*, *киһи* – *киһитээгэр* (а не *тыылаагар*, *оҕолооҕор*, *киһилээгэр*).

28. Конечные глухие согласные основ **-п, -к, -х, -с** перед гласным аффикса переходят в соответствующие звонкие **-б, -г, -з, -н**, например: *сап – сабы, балык – балыгы, талах – талагы, сулус – сулуһу*.

29. Регрессивной ассимиляции подвергаются следующие конечные согласные основы:

а) **-н** переходит в **-ң, -м**, например: *аан – ааңна – ааммыт; түөн – түөңнэ – түөммүт*;

б) **-т** переходит в **-к, -п**, например: *ат – акка – аппыт; хатат – хатакка – хатаппыт, суорат – суоракка – суораппыт*.

Глаголы

30. Глаголы во 2-м лице единственного числа будущего времени изъявительного наклонения пишутся с заднеязычным **ң**, например: *эн барыаң, барыагың, эн аһыаң, аһыагың*.

31. Глаголы в 1-м и 2-м лицах множественного числа повелительного наклонения пишутся через **ң**, например: *туруогуң, туруң, тураарың, олоруогуң, олоруң, олорооруң, аһыагың, аһааң, аһаарың*.

32. Глаголы в 3-м лице множественного числа повелительного наклонения пишутся через долгое **нн**, например: *кэллиннэр, кэлиэхтиннэр, бардыннар, барыахтыннар* (а не *кэлинэр, кэлиэхтинэр, бардынар, барыахтынар*).

33. Глаголы, допускающие варианты в аффиксах возможного и утвердительного наклонения, в словах типа *бараайагын – бараайыккын, барыыһыгын – барыыһыккын, барааччы – барааччык* пишутся с аффиксами **-айа, -ыыһы, -ааччы**, например: *бараайагын, барыыһыгын, барааччы*.

34. Принимая аффикс побудительного залога **-т**, глагольная основа сохраняет конечный согласный **-р**, например: *сүүр – сүүрт, олор – олорт, бааһыр – бааһырт* (а не *сүүт, олот, бааһыт*).

35. Конечные согласные **-й, -л, -р** не подвергаются ассимиляции, когда глагол принимает аффикс совместно-взаимного залога **-с**, например: *барсабын, кэлсэгин, кылыһсар* (а не *бассабын, кэссэгин, кылыссар*).

36. При спряжении глаголов типа *тагыс, огус* конечный **-с** основы сохраняется, например: *охсобун, тахсабын, тахсар, охсор* (а не *охсобун, таххабын, оххор, таххар*).

Прилагательные, числительные и наречия

37. Прилагательные, образующиеся при помощи аффикса **-ңы (-ңи)**, пишутся с удвоенным **ңң**, например: *бүгүн – бүгүңңү, кыһын – кыһыңңы, киэһэ – киэһэңңи, бэҕэһээ – бэҕэһээңңи*.

38. Имена типа *киэһэ, сарсыарда, бачча* в сочетании с послелогом *диэри* пишутся с долгим гласным и удвоенным **ңң**, например: *киэһээңңэ диэри, баччааңңа диэри, сарсыардааңңа диэри*.

39. Прилагательные, образованные при помощи аффикса **-ңы (-кы, -гы)**, в форме исходного падежа сохраняют свой конечный узкий гласный, например: *кыһыңңыттан, уруккуттан, күнүскүттэн* (а не *кыһыңңаттан, уруккаттан, күнүскэттэн*).

40. Наречия, образованные при помощи аффикса **-чы** от формы побудительного залога глагола, пишутся с долгим **чч**, например: *сардырҕаччы, күрдүргэччи, былтаччы, кэлтэччи* (а не *сардырҕатчы, күрдүргэтчи, былтатчы, кэлтэтчи*).

41. Наречия, образованные от глаголов с конечным **-р** при помощи аффикса **-чы**, пишутся через **-рч**, например: *кытарчы, хараарчы, саһарчы* (а не *кытаччы, харааччы, саһаччы*).

42. Наречия, образованные от причастий прошедшего времени при помощи аффикса **-ча**, а также приблизительные числительные от числительных *сүүрбэ, отут*, пишутся с удвоенным **чч**, например: *барбычча, көрбүччэ, үөрбүччэ, сүүрбэччэ, отучча* (а не *барбытча, көрбүтчэ, үөрбүтчэ, сүүрбэтчэ, отутча*).

IV. Правописание заимствованных из русского языка слов

1. Правописание основы слов

43. При правописании заимствованных из русского языка слов установлены следующие правила:

1) Заимствованные русские слова, фонетически и грамматически давно освоенные якутским языком, типа: *остуол, куорат, дьыала, бирикээс, оскуола, сокуон, дьааһыла, ачыкы*, а также слова, получившие широкое употребление в разговорной практике, легко приспособившиеся к фонетическим нормам якутского языка, типа *автобус – оптуобус, журналист – суруналыыс, конкурс – куонкурус, рынок – ырыынак, студент – устудьуон, тема – тиэмэ*, пишутся в фонетизированной форме.

2) Слова, относящиеся к области общественно-политической, научно-технической лексики, не поддающиеся фонетической обработке, такие, как: *гроссмейстер, неолит, полиграфия, фортепьяно*, пишутся в исходной форме.

Примечание.

Такие слова в случае широкого распространения в разговорной практике их якутизированного варианта впоследствии могут быть преобразованы в письме в пользу последнего.

44. Географические названия и имена людей пишутся в русском начертании или фонетизированной форме, например: *Япония – Дьоппуон, Алдан – Аллан, Сибирь – Сибиир, Америка – Эмиэрикэ; Иванов, Петров, Сидоров, Мария, Фёкла, Пётр, Тумусов; Уйбаныан, Бөтүрүөп, Сиидэрэп, Маарыйа, Сүөкүлэ, Бүөтүр, Тумууһан.*

45. Заимствованные географические названия и мужские фамилии, выраженные полной формой прилагательного, а также названия городов с конечным **-ск** при орфографировании пишутся с конечными **-ай** или **-эй**, например: *Новай Гвинея, Охотскай муора, Пекарскай, Горькай, Курскай, Минскэй, этиловай испиир, физическэй география.*

П р и м е ч а н и е. Конечны ударный **о** не изменяется, например: *Чудской күөл, Чусовской, Донской.*

2. Правописание аффиксированных форм

46. Гласный звук, возникающий в якутском произношении между двумя согласными в конце слов, перед аффиксами в письме не обозначается, например: *зубр – зубру, рефлекс – рефлекскэ, диаметр – диаметрга.*

47. Конечный **ф** заимствованной основы перед гласным аффикса переходит в **б**, например: *географ – геограбы, томограф – томограбы*, а конечный **в** заимствованной основы при аффиксации не изменяется, например: *Сивцев – Сивцеви, Николаев – Николаевы.*

48. Конечные сочетания **-кт**, **-пт**, **-фт**, **-хт** при аффиксации утрачивают последний согласный, а оставшиеся **к**, **п**, **ф**, **х** перед гласным аффикса озвончаются, например: *экстракт – экстрагы, адепт – адебы, ландшафт – ландшабы, Либкнехт – Либкнеги.*

49. Слова, оканчивающиеся сочетанием согласных **-рд**, **-рт**, изменяются по аналогии с якутскими словами с конечными **-рт**, например: *аккорд – аккорду – аккорка, Альберт – Альберды – Альберка.*

50. Конечные согласные **ж**, **з**, **ц**, **ш**, **щ** перед гласным аффикса переходят в **һ**, например: *репортаж – репортаһы, противогаз – противогоаһы, ранец – ранеһы, тушь – туһу, плащ – плаһы.*

51. При словоизменении основ, оканчивающихся сочетанием согласных **-йд**, **-лк**, **-мб**, **-мп**, **-нд**, **-рв**, **-нк**, **-ск**, перед аффиксом вставляется гласный в соответствии с пунктами **а)**, **б)** правила 55, например: *тальк – тальканы, лимб – лимбэни, зонд – зонданы, резерв – резервэни, франк – франканы, киоск – киосканы.*

52. Удвоенные согласные, или сочетания согласных **-нт**, **-нг**, **-ст**, **-зд** и мягкий согласный в конце слова при аффиксации теряют последний согласный и знак смягчения, а оставшийся конечный согласный подвергается

изменению на общих фонетических основаниях, например: *ватт* – *ваты* – *вакка*, *сержант* – *сержаны* – *сержаңца*, *спортинг* – *спортиньы* – *спортинца*, *турист* – *туриска* – *туриһы*, *подъезд* – *подъеһы* – *подъезка* (но: *фланг* – *флангалаах*).

П р и м е ч а н и е. Существительные, оканчивающиеся на *-ль*, перед аффиксами, начинающимися с согласного, кроме *л*, сохраняют мягкий знак: *педаль* – *педальга*, *туннель* – *туннельга*; перед аффиксами, начинающимися с гласного или с согласного *л*, мягкий знак не сохраняется: *педалы*, *педаллар*, *виолончель* – *виолончелы* – *виолончеллар*.

53. Гласный последнего слога основы имени существительного при аффиксации не подвергается изменению, например: *Ефимов* – *Ефимовтан*, *отделение* – *отделениены* (а не *Ефимавтан*, *отделенияны*).

54. Аффиксы, присоединяемые к заимствованным словам, имеющим оканчание, типичное для якутских слов, имеют такую же форму, как и при якутских основах, например: *микрофон* – *микрофоңца*, *физик* – *физиккэ*, *лауреат* – *лауреакка*.

55. Гласный аффикса, присоединяемого к заимствованным словам, сохраняющим исходную форму написания, определяется по следующим правилам:

а) если основа заимствованного слова содержит хотя бы один гласный заднего ряда (*а, о, у, ы*) или *я, ю*, то аффикс пишется с гласным *ы* или *а*, например: *универмаг* – *универмагы* – *универмагтан*, *биология* – *биологияны*, *юрист* – *юриһы* – *юристан*; б) если основа заимствованного слова содержит гласные только переднего ряда (*и, е, э*) или конечный слог *-тель*, то присоединяемый к ней аффикс пишется с гласным *и* или *э*, например: *резидент* – *резиденти* – *резидеңцэ*, *кейс* – *кейскэ* – *кейсинэн*, *преподаватель* – *преподавательгэ* – *преподавателинэн*; в) если последний слог основы заимствованного слова содержит *у, ю, ё*, либо ударное *о*, то присоединяемый к ней аффикс пишется с гласным *у* или *а*, например: *Бекренёв* – *Бекренёву* – *Бекренёвка*, *парашют* – *парашюту*, *Серов* – *Серову*, *мазут* – *мазуту* (а не *Бекреневи* – *Бекренивкэ*, *парашюты*, *Серовы*, *мазуты*).

V. Правописание прописных букв

1. Предложение

56. Первое слово предложения пишется с прописной буквы.

П р и м е ч а н и е.

а) слово, следующее за многоточием в середине предложения, пишется со строчной буквы, например: *Эн миэхэ... уларсыаң этэ дуо?*

б) авторская речь, следующая за вопросительным или восклицательным знаком, или же многоточием, которые замыкают прямую речь, начинается со строчной буквы, например:

– *Дьэ, оччоґо манна туох хаалар?* – *диэн кыыс эмиэ ыйытта.*

– *Дьиэм бу баар. Баһыбаларың!* – *диэн, киһи түннүгүнэн хаһытаан хаалла.*

– *Ийэлэр диэн эйэгэс сүрэхтээх дьон буолаахтыллар...* – *диэтэ Петя уоһун кытта.*

в) с прописной буквы пишется слово, следующее за восклицательным знаком, поставленным после обращения или междометия, например: *Сахам сирэ! Үөр-көт, киэн тутун. Ычча! Кыһыммыт төннөн кэллэ.*

г) первое слово прямой речи, цитаты, или отдельного кусочка текста, начинающихся после двоеточия или с нового абзаца, пишется с прописной буквы, например: *Ким эрэ биһигиттэн: «Истэбит», – диэтэ.*

Мунһах уурар:

1. *Муус устары ырааһырдыы ыйынан биллэрэргэ.*

2. *Үлэни тэрийэргэ биэс киһилээх хамыһыйаны таларга.*

д) цитата, включенная в предложение как его продолжение, начинается со строчной буквы, например: *«Кыым» хаһыакка «былыттар, көстөн иһэн тунаарар тумарыкка симэлийдилэр» диэн суруллубут.*

е) личное местоимение «Эн», которое начинает широко употребляться в качестве формы вежливого обращения, можно писать с прописной буквы, например: – *Буркун оґонньор, Эн төрөөбүт айылґаң амарах тыынын уонна муудараһын эккэр-хааңар, сүрэххэр-дууһаґар иңэриммит сэдэх дьоннортон биһрдэстэрэ этиң. – Өр сылґа Эйиэхэ эпэккэ сылдыбыппын дьэ этээри ғынабын.*

2. Имена собственные

57. Имена собственные пишутся с прописной буквы:

1) личные имена, отчества, фамилии, псевдонимы, прозвища людей, клички животных и т.д., например: *Баһылай, Ньургуйаана, Күндэ, Хачыгыр, Өрүүстээх, Моойторук;*

2) названия географических и астрономических объектов (названия городов, селений, рек, озер, морей, планет и т. д.), названия учреждений, организаций, произведений искусства и др., например: *Москва, Амма, Бүлүү өрүс, Байкал күөл, Охотскай муора, Марс планета, Холбос, «Төлкө» арамаан.*

П р и м е ч а н и е. Слова, употребляемые как уточнение значения имени собственного (*арыы, тумул, муора, хомо, өрүс, күөл, сыһыы, куорат,*

планета и т. д.), пишутся со строчной буквы, например: *Дьокуускай куорат, Алдан өрүс, Ньидьили күөл, Хатыыстаах арыы, Венера планета.*

58. С прописной буквы пишется первое слово в именах собственных, состоящих из нескольких слов, а также слово, несущее основное значение в его составе, например: *Арасыйа Атын дойдутаагы дьылаларын министиэристибэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Наукаларын академията;*

1) в официальных названиях учреждений: *Саха сиринээги кинигэ кыһата, П.А.Ойуунускай аатынан Саха академической драматической тыйаатыра;*

2) в полных названиях партий, общественных организаций: *«Ийэ тыл» түмсүү, «Саха кэскилэ» хамсааһын, «Билии» уопсастыба;*

3) в двусоставных именах собственных, образующихся с помощью родовых названий типа *уулусса, болуоссат, муора, акыйаан*: *Кыһыл болуоссат, Горькай уулусса, Хара муора, Чуумпу акыйаан;*

4) в названиях праздников, знаменательных дат: *Саҥа дьыл, Төрөөбүт тыл күнэ, Дыгын оонньуута, «Азия оҕолоро» оонньуу, Аан дойду дьахталларын күнэ, Аҕа дойду Улуу сэриитэ, Гражданскай сэрии;*

5) в названиях международных и зарубежных общественных, профессиональных организаций, государственных учреждений и т. д.: *Идэлээх сойуустар бүтүн Аан дойдутаагы федерациялара;*

6) в выделяемых кавычками наименованиях знаков отличия, названиях литературных произведений, газет, журналов, учреждений и прочих, например: *«Үлэгэ килбиэнин иһин» (мэтээл), «Далбар хотун» (сурунаал), «Эдэр саас» (хаһыат), «Өрүстэр кирбишлэрэ» (арамаан), «Сырдык сулус» (тэрилтэ).*

59. С прописной буквы пишутся все слова имен собственных, состоящих из нескольких слов:

1) личные имена, отчества, фамилии, псевдонимы, прозвища людей, клички животных и т. д.: *Омоҕой Баай, Максим Петрович Иванов, Амма Аччыгыһа, Туора Муос;*

2) названия географических и астрономических объектов (городов, селений, рек, озёр, морей, небесных тел и т. д.), например: *Орто Халыма, Ытык Күөл, Кыыллаах Арыы, Наахара, Улуу Сыһыы, Хотугу Муустаах Байҕал, Сылгы Ыытар, Саҥа Сир, Араҥас Сулус;*

3) полные названия государств: *Америка Холбоһуктаах Штаттара, Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтэ;*

4) названия международных организаций: *Холбоһуктаах Наассыйалар Тэрилтэлэрэ, Эйэ Бүтүн Аан дойдутаагы Сэбиэтэ;*

5) названия высших органов власти государства, например: *Ил Түмэн, Арасыйа Үрдүкү суута;*

б) полные названия орденов, кроме слов «орден» и «степень»: *Ага дойду сэриитин I иштиэпэннээх уордьана, «Бочуот Знага» уордьан, Кыһыл Сулус уордьан, Сибэтиэй Александр Невскэй уордьана;*

П р и м е ч а н и е. В неделимых лексических единицах, состоящих из двух или нескольких слов, входящих в состав названий, с прописной буквы пишется только первое слово, например: *Ага дойду сэриитэ, Куттал суох буолуутун сэбиэтэ;*

7) наименования высших должностей и почетных званий: *Үлэ Геройа, Өрөспүүбүлүкэ Палаататын Бэрэссэдээтэлэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Ил Дархана.*

П р и м е ч а н и е. В других случаях наименования титулов, должностей и званий пишутся со строчной буквы, например: *миниистир, бэрэсидьиэн, дьоруой.*

8) Прописной буквой пишутся все инициальные аббревиатуры, например: *АФ (Арасыйа Федерацията), ХНТ (Холбоһуктаах Наасыйалар Тэрилтэлэрэ), КНӨ (Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ).*

60. В географических названиях на якутском языке, состоящих из двух слов, оба слова пишутся без дефиса с прописной буквы, например: *Орто Халыма, Үөһээ Бүлүү, Улахан Чыыстай, Ытык Күөл, Арыы Тиит, Улуу Сыһыы, Хатың Тумул, Мэңэ Хаңалас, Амма Наахара, Тулагы Киллэм, Түбэй Дьаархан, Уус Алдан, Эбээн Бытантай, Сылгы Ыытар, Огус Арыылаага, Тойон Уйалаах.*

VI. Употребление дефиса

61. Дефис употребляется:

1) в прилагательных с усилительной частицей, например: *кып-кыһыл, кубус-кураанах, нүрү-нүксүгүр, ылы-чып;*

2) в парных словах, например: *от-мас, үтүө-мөкү, биэс-алта, ол-бу, кэлиш-барыы, саңар-иңэр, сүүрэн-көтөн; түң-таң, лис-лас, марай-сарай;*

3) в сдвоенных словах, образующих лексические единства с новым значением, например: *күлэ-күлэ, ыксаан-ыксаан, бэйэ-бэйэтиттэн, киһи-киһиттэн, үрүт-үрдүгэр, орун-оннугар, саас-сааһынан, тус-тусна, кэллэ-кэлээт;*

4) в заимствованных парных словосочетаниях:

а) *научнай-чинчийэр, маассабай-бэлиттичэскэй;*

б) *силлабо-тонической, социал-демократической;*

в) *генерал-майор, Римскэй-Корсаков, Сен-Симон, Нью-Йорк, вице-бэрэсидьиэн, экс-чемпион.*

П р и м е ч а н и е.

1) в синтаксических сочетаниях одинаковых основ дефис не употребляется, например: *от оттоон, киһи киһиттэн орпот, бэрдинэн бэрт, бардар баран, муос муоска, элбэхтэн элбэх, үлэлээбит үлэн, баран баран (кэллэ), бэйэтэ бэйэтиттэн (тэбиэһирэр)*;

2) частицы, примыкающие к слову после основы, пишутся без дефиса, например: *сүгэ той, чахчы бааччы, быа иттэ, таңас эңин*.

VII. Правила переноса

62. Слова на другую строку переносятся по слогам, а при делении слов на слоги согласная буква от следующей за ней гласной не отделяется, например: *ба-рар, та-йах, ыар-за, саас-кы, хо-йуу, то-то-рор*.

П р и м е ч а н и е. Не оставляется в конце строки или не переносится на другую строку слог, состоящий из одного гласного, из долгого гласного или из дифтонга. Например, нельзя переносить: *ы-тар, аа-һыы, үө-рэх, уо-латтар*.

63. Согласный, не составляющий отдельного слога, долгие гласные и дифтонги при переносе не отделяются. Например, нельзя переносить: *к-ыһыл, кыһы-л, үүттэ-эх, ы-ал, уңу-ох*.

64. Нельзя разбивать переносом:

1) условные графические сокращения типа *уо.д.а., о.д.а., а.э.*;

2) инициальные аббревиатуры типа *ХНТ, АХШ, ТУ-154*;

3) фамилию и инициалы людей, например: *Б.Б. Уйбаныап* (а не *Б.Б.-Уйбаныап*).

65. Нельзя переносить на другую строку:

1) все пунктуационные знаки, кроме тире, стоящего после точки или после двоеточия перед следующей частью прерванной прямой речи;

2) наращенные к цифрам: (неверно: *7- с, 10- с*);

3) сокращения, отделяя их от цифр или слов, стоящих перед ними (неправильно: *1961- с., Москва- к.*);

4) сокращения, обозначающие меры, отрывая их от цифр, указывающих число измеряемых единиц (неправильно: *10- м, 3-мм², 6- кг*).

Установлением Правительства
Республики Саха (Якутия)
от 22 декабря 2015 г. № 501

Правила якутской пунктуации

I. Знаки препинания в простом предложении

1. Знаки препинания в разных типах предложений

1. В конце повествовательного предложения ставится точка.

Быйыл сүрдээх өң дьыл буолла. Бар дьоңно от-бурдук дэлэйдэ. Айыы сирэ аһаҕас, күн сирэ көңдөй.

Примечание.

В конце повествовательных предложений, выражающих последовательность речи, ставится точка с запятой.

Билиңни саха литературатын иннигэр манньк сүрүн соруктар тураллар:

1) суруйааччылар өрөспүүбүлүкэ бырамысыланнаһын уонна тыатын хаһаайыстыбатын боппуруостарыгар дириңник өтөн кириэхтээхтэр;

2) гражданской лирикэ күүскэ сайдара наадалаах.

2. В конце вопросительного предложения ставится вопросительный знак.

Эн Коля Манасовы ханна көрбүккүнүй? Бу ас астыыр түбүккэ түстүм буолбат дуо уонна хаһан? Онон, Дьулус, дойдуң диэки төннөр буоллаҕың?

Примечание.

а) если вопрос задается группой слов или одним словом отдельно, то каждый раз ставится вопросительный знак.

Ханна үөрэммиккиний? Антах дуу? Того? Билиэххэ син дуо? Хайа, тугу бултаатыгыт? Кус дуу? Хаһый?

б) в конце вопросительно-восклицательного предложения ставятся и вопросительный, и восклицательный знаки.

Тый, бу уол дуо?! Аны, киһини көрө-көрө, күлэр буолбуккун дуо?!

в) вопросительный знак ставится в конце риторического вопроса.

Ким үрүң күммүт өлбөөрдүн диэй? Ким кэрэ кэскилбит кэгиннин диэй? Күөх хонууга, бу бэйэлээх сайын кэлэн турдагына, Ким үөрбэт-көптөт буолуой?

3. В конце предложения, выражающего сильное чувство, ставится восклицательный знак.

Оо, куустарбын даа бу күөх куйаары! Күн сырдыга кэрэтин эриэхсит! Оо, хайдах кэрэ, дыкти буолуой төрөөбүт дойдуга төннөр!

4. В конце предложения, выражающего побуждение, просьбу, желание и произносимого в речи с восклицательной интонацией, ставится восклицательный знак.

Ох курдук оңоһун, бэйэ бодоһун тардын, киэң киэлигин киллэр! Ыл, нохоо, уотта ағал! Төрөтөр оғону төлкөлөөң, итэр сүөһүнү күрүүлээң, аал уоту оттуң, алтан сэргэни анньың!

Примечание.

а) если предложение с таким содержанием произносится в речи спокойно, в конце предложения ставится точка.

Дьэ, Балагыай, бүгүн сурдьугун кытта оскуолаҕа барыс. Дьэбдьиэ, табахтааххын дуо, тардыах эрэ.

б) в художественной литературе, публицистике при особой восклицательной речи ставится несколько восклицательных знаков.

Биһиги ийэ тылбыт – дууһаны долгутар, өйү үлүһүтэр күүстээх-кыахтаах, имэңнээх-илбистээх, кэрэ-дыкти тыл!!! Уһугун, өйдөн, икки атахтаах! Уһугун, өйдөн, хара кырыыстаах!!! Ох курдук оңостон олоробун, биир да тылы утары этитиэм суоҕа, мас курдук булгуччу кыырааргын-кыырааргын биллэр!!!

5. При недоговоренности, незаконченности высказывания в конце предложения ставится многоточие.

Кэллибит ээ, Маайыас... Кэллибит диһ... Аны күн аайы көрсүһэр буолуохпун. Онон биһиги бэйэбит... бибилиэтиэкэҕэ... мустуох буолбуппун. Дьэ, эмээхсиэн, үчүгэйдэнэн кэлбэтим, куһаҕан сураҕы ағаллым... Оҕоң... дьаңна... барбыт үһү.

Примечание.

а) если в конце предложения стоит вопросительный или восклицательный знак, то многоточие следует за ним.

Тоҕо түргэнэй!.. Мөлтөх сонун. Итинтигин этэҕин дуо үчүгэй сонун диэн?..

б) При цитировании косвенной речи, если она представлена не полностью, на разрыве ставится многоточие.

“Хаһан да дуоһуйары, мөлтүүрү-ахсыыры билимэң, куруутун инники талаһың!..” (Софрон Данилов).

в) в деловом письме после основного предложения перед пунктами ставится двоеточие, например:

Мунных уурар:

- 1) *үөрэх кыһыңны сиссийэтин тэрээһиннээхтик ыытарга;*
- 2) *бары сочуоту, эксээмэни кэмигэр, үчүгэйдик туттаран, үөрэх билиитин үрдэтэргэ.*

2. Знаки препинания при однородных членах предложения

6. Однородные члены предложения, не соединенные союзами, отделяются запятыми.

Эн манна улаатыаң, үлэлиэң. Кини ааттаах остуоруйаһыт, таабырынньыт, чабырҕахсыт. Оттуун-мастыын, дьэлиин-уоттуун соҕотохто сырдаата. Чэгиэни ыалдыа сытан, эдэрикырдыан баран, доҕору хомото сылдьан өйдүүбүт. Куула тыа иһигэр кыһыл, күөх, маңан, хара таңастаах дьон бөгө мустубуттар. Саһыл истээх сукуна сонноох, хара саһыл тыһа бэргэһэлээх, хара таба тыһа күрүмэлээх, маңан саартаах киһи киирэн, үтүлүктээх бэргэһэтин остуолга уурда.

Примечание.

а) не являются однородными определения, выраженные прилагательными, отражающими разные признаки предмета или явления, поэтому запятыя между ними не ставятся.

Төгүрүк хара хараҕа умайа турар уокка кылабачыйар. Моонньун ортотунан эргиччи синньигэс үрүң сурааһыннаах... Хаңас диэки үс атахтаах кыра төгүрүк остуол турара. Томтор үрдүгэр хоруобуйалаах улахан эргэ дьэ күлүгүрэн көһүннэ.

б) распространенные определения, даже если они не являются однородными членами предложения, отделяются друг от друга запятыми.

Суол устун хараңатыңы халлаан күөгэ өңнөөх синиэллээх, сырдаан көстөр кугастыңы өрө күүрбүт баттахтаах, кубаҕай маңан сирэйдээх, уһун синньигэс киһи иһэр.

в) если определение уточняет, дополняет другое определение, стоящее впереди, то отделяется от него запятой.

Сыры-сымнаҕас суон эээри, холку, үлэһит дьахтары көрбөхтөөтө. Оҕоҕор атын, ойуулаах кинигэтэ аҕалаар. Үөрэхтээх, үтүө киһи эээри, хардары хатыллан ыйытаҕын дуу?

7. Однородные члены предложения, соединенные союзом, не отделяются запятыми.

Дьадаңылар уонна хамначчыттар сойуустарыгар киирэргэ Охоноос, Эрдэлиир, Кыра Уйбаан уонна Найыын эрэ улгумнук сөбүлэннилэр. Иккиэн

киһибитин илиибитигэр ылабыт да дьоммут тохтообут сириҥ диэки сүүрэбит. Кырбас эти эбэтэр быыкаайык тоң үүтү дөрүн-дөрүн ыытар.

Примечание.

а) при попарном соединении однородных членов предложения союзом **уонна** запятая ставится между парами (союз **уонна** действует только внутри пары).

Мохсоҕоллор уонна хотойдор, бөрөлөр уонна эһэлэр ырыаһыты этинэн аһаппыттар, оттон табалар уонна тайахтар үүтүнэн эмсэхтээбиттэр. Куораттар уонна дэриэбинэлэр, собуоттаруоннабаабырыкалар, холкуостар уонна сопхуостар эйэлээх олох үлэтин эбии күүһүрдэн иһэллэр.

б) однородные члены предложения, соединенные союзом **хата** в противительном значении, отделяются запятыми. *Хат киирбэтэ, хата баран чуолгаҥа эрэсиэбин биэрдэ. Уйбаан аҕата улахан күүһэ суох, хата эдэригэр быһый этэ.*

8. Однородные члены предложения, соединенные повторяющимися союзами, отделяются запятыми.

Лиза олус абарда даҕаны, хомойдо даҕаны. Уол ытыырыттан оҕонньор кыбыстар да, аһынар да быһыылаах...Эбэтэр үлэлиэҥи, эбэтэр түргэнник тарҕаһаҕың.

Примечание.

Члены предложения, соединенные словом **икки** в соединительном значении, не отделяются запятыми.

Чымаат уола икки Самайыыл икки сырсан бөтөрүһэн кэллилэр. Олорор икки турар икки ардынан бакыйан баран, салгаластыы турда.

9. Между распространенными членами предложения, в составе которых имеются однородные члены, отделенные друг от друга запятыми, ставится точка с запятой.

Таастары дьэни төгүрүччү уурталыбыт; тааһынан иһиттэнэбит, тааһынан чааскыланабыт, кумагы чэй оңостобут. Ол ортотугар элэк гыммыкка дылы, флаконнаах омук духуута; Георгий аанньал муус маҕан ат үрдүттэн сытыы үөрбэнэн эриэн кыылы сунту анньан эрэр хартыыната; олус мааны хотун тэллэх ытын кууһан олорор хаартыската; хас да хаа америкаанскай сигара...

10. Если обобщающее слово предшествует ряду однородных членов, то после него ставится двоеточие:

Иван Иванович эҥин араас оонньуурдары аҕалбыт: эрэһинэ мээчиктэр, нагааннар, грузовиктар, буускалар, аттар.

Арааһынанбарытынан эмтэннэ: бага да миинин истэ, эһэ даүөһүн, ыт да сыатын боруобалаата.

Примечание.

Двоеточие может ставиться и при отсутствии обобщающего слова перед перечислением, если имеются слова, указывающие на это.

Мунньахха бааллар: оскуола дириэктэрэ Иванов, үөрэх чааһын сэбиэдиссэйэ Аргунов уонна аҕыс учуутал. Былыргыттан баар: баһымныы, төһүү, сүгэ.

11. Обобщающее слово, стоящее после однородных членов, отделяется от них знаком тире.

Билигин Амма үрэхтэри, бу ходуһалары, ол хайалары, ол тыалары – барытын миэнэ дии саныыбын. Үөрэтэр оҕолорум, кыарагас хохум иһэ, иттэр оһоҕум, таһырдыа хаар, халлааңна күн – бука барыта ордук сырдаата, сэргэхсийдэ, киэркэйдэ...

12. Если обобщающее слово стоит впереди, а некоторая часть предложения следует за однородными членами, то перед ними ставится двоеточие, после них – тире.

Көрсүһүү, хардарыта куустуһуу кэнниттэн бары үһүөн Аппатыт эмээхсин кэһиитин: сүөгэйи, дьэдьэни, моонньоҕону, отону – массыынага таһаардылар. Бүлүү туттааччылар кураанах сир тыйыс айылгатын барыарын: чысхааннаах кыһыны, сыралган сайыны – барытын хорсуннук тулуйдулар.

3. Знаки препинания при вводных и вставных конструкциях

13. Обращение, т. е. слово или сочетание слов, называющее того(то) к кому (чему) обращена речь, выделяется или отделяется запятыми.

Микиитэ, ити бурсуйдары эн тоҕо саататагыный? Ол куһағана суох буолуо этэ, Кирилл Петрович. Үтүө доҕотторум, ыалларым, нэһилиэгим кыралара, бар дьонум, мин эһиэхэ оңорор сиэртибэбин үчүгэйдик сыаналаан мустубуккут иһин махтанабын.

Примечание.

После обращения, которое стоит в начале или конце предложения, при условии, что оно произносится восклицательно, эмоционально, ставится восклицательный знак. Следующее за ним слово пишется с прописной буквы.

Табаарыс Балтарыков! Дэриэбинэни тула сөптөөх сирдэргэ харабыл туруорулунна! Манчаары Баһылай кэлиэгэ, сэгэрдээр!

14. Если междометие, стоящее перед обращением, произносится без восклицания, то оно отделяется запятой.

Ии, тогойум оґото, сутуругун оґотун болчоччу туттубут буола-буола. Чэ, этэңэ сырыт, учууталың тылын иһит... Киһи буолар диэн, оо, үчүгэй да эбит... Эн уот харахха эттиң, сөрү-сөн.

15. Если междометие произносится громко с выделением, то ставится восклицательный знак, а следующее за ним слово пишется с прописной буквы.

Аарт-татай! Бу хайа халлаан хараңаччыта, туох дойду туллуга кэлэн тырымнаан олороруй? Ыччыы-ычча! Бу аал уоттара букатын умуллубут дуу? Көр эрэ! Оґокком көлөһүннээх киһи буолан арааһы аһаан эрдэхпин!

16. Если слова **сөн, суох**, стоящие в начале предложения, произносятся с повышенной эмоциональностью, после них ставится восклицательный знак, а следующее за ними слово пишется с прописной буквы. Если они интонационно не выделяются – отделяются запятой.

Сөн! Мин аны сайын көмүһү хомуйуом. Сөн, чэ, быйыл сынньаның даґаны. Суох, кими даґаны ыңырбаппын... Суох, суох! Ол-бу буолума!

Примечание.

Частицы и междометия, стоящие перед словами **суох, сөн, ээх**, не отделяются от них запятой.

Эчи суох, туох да биллибэт. Чэ сөн, дьизээр киир... Миигин көрбүккүн айдаараайаґын! Ээ ээх, оннук этэ дуу.

17. Вводное слово или словосочетание отделяются запятыми.

Дьону-сэргэни көрө таарыйа, кырдьык, онно бара сырыт. Баґар, бэйэм эмтэнэрим кэлиэгэ. Ол аата, эн эһэң ньиэп диэн сир баайын булбут. Холобура диэн эттэххэ, Баһылай Киппээнэп баар.

18. Вводное предложение, если оно как вставная конструкция сильно отличается от основного предложения по форме, заключается в скобки.

Аанчыгым бокуонньук уу долгунун курдук хааман (күөх ырбаахылаах этэ), чуулааңна киирэн хаалла. Ол Көтүппэт эрэйдээґи (уруккута бэрт булчут ыт этэ) оґолор, дьибэлэнэн, ампаар үрдүгэр таһааран кэбиспиттэр. Дьибэр тийэн (мин оччотооґуга улахан убайбар олорор этим), сарсын түүн төрөөбүт өрүспүн таңнары устуохтаахпын былааннанан бардым.

Примечание.

Вводное предложение, являясь составной частью основного предложения, отделяется запятыми.

Сүүрбэ биирбэр барыыбар, оччого ыраас харахтаах-көстөөх этим, дьонум дьэ ойох ыл диэн хаайаллар. Кини этэринэн, биһиги, тугу да ґыммакка, быар куустан олорор үһүбүт.

19. Авторское слово или авторский текст, которые вводятся в предложение с целью уточнения или дополнения смысла того или иного слова, заключаются в скобки.

Буор ыһан, дыппинитэ таптайан, грузовикка (таһагас тизээр массына) анаан оңорбут кизң суоллара кэлэллэр. Сир аннынаагы баай барыта (ныиэп, таас чох, урууда уо.д.а.), ойуурдар, уулар, норуот бас билиитигэр киирэллэр.

Примечание.

а) ссылки на автора и источник цитирования заключаются в скобки.

Саха омук тыла үрүүэ уутун курдук сэргэх, сир симэгин курдук сиздэрэй. (Амма Аччыгыйа).

б) точка или запятая ставятся за скобками.

“Хоноһолор бааллар дуу, тугуй?” – дэстилэр (бука, ону биир киһи эппитэ буолуо да, мин өйбөр бары эппиттэрин курдук хаалбыт). Хата дьолбор (оо, барахсан киһи! Үтүө да суобастаах, үчүгэй да киһи этэ), көһүтүүлээх суругум сотору кэлбитэ.

4. Знаки препинания при обособляемых приложениях и обстоятельствах

20. Одиночные или распространенные приложения обособляются запятыми.

Балыксыт оҕонньор балаҕаныгар, уйатыгар, тымтайын сүкпүтүнэн киирэн кэллэ. Биирдэ тойоммунуун, бу Киргизлэй агатыныын, үрэххэ оҕолоох эһэгэ түбэспипит. Биһиги, балыыһа балаататыгар сытааччылар, бу кизһэ кылаабынай бырааспытын хайгаан сэхэргэстибит.

Примечание.

Распространенные или имеющие внутри знаки препинания приложения обособляются с двух сторон тире.

Оттон эһигини – урукку олох сибдиң тылын, умнуллубут үөхсүүтүн көбүппүт дьону – көрбөппүт дуо? Бу туохпутуй, эһиэхэ – халың чагардаах, үгүс аймахтаах дьоннорго – уруу буолла дуу, тугуй? Эбэм – агам ийэтэ, Боккуойа эмээхсин – улахан кыыһын аахха, сылгыһым Мэхээчэлээххэ, олорор.

21. Обстоятельства, выраженные деепричастными оборотами, обособляются запятыми независимо от места расположения по отношению к глаголу-сказуемому.

Хондууктар дьахтар, икки эр киһини киллэрээт, ааны саба огуоста. Бу күрэстэһиигэ, хайалара иннин биэрэрин көрөөрү, мин аттыларынаагы ыскаамыйага олоруннум. Чубуку Дьэкиим уонна Сааска, луугу хар-кур ыстыы-ыстыы, эмпэни таңнары сырсан түспүттэрэ.

Примечание.

а) уступительные обороты, оканчивающиеся соединительными союзами *буолан баран, эрээри*, отделяются запятыми.

Бүөтүр, түөрт уончатыйттан эрэ тахсыбыт эрээри, биллэ агамсыйбыт, көгөччөр гына туртайбыт баттахтаах... Кыыс, атын сиргэ барыагын багарар буолан баран, кими да билбэт.

б) одиночное обстоятельство, выраженное деепричастием и отстоящее от сказуемого, обособляется запятыми.

О, чоллургатан, астыга суох буолсу, оҕолоор... Сотору согуһунан, иһиллэспэккэ, иккиэн тэңнэ саңарар буоллулар. Кыһыйан, сиргэ силлэтэлиир буолла.

в) приложения, уточняющие обстоятельства места и времени, обособляются с двух сторон запятыми.

Кыарагас алаас үрдүгэр, тыа быһыгар, быыкаайык тулаайах балагантан сэдэх соғустук кыым тахса турар этэ. Балаган иннигэр, сылбах огуруот иһигэр, үс-түөрт сыарга от бугуланан турар. Киһэ, борунуй буолуутун сағана, саңа ыстаансыйа дэриэбинэгэ уоту биэрэр. Биирдэ, күнүс, Моойторук айага табыллан киирдэ.

22. Если обстоятельство образа действия, выраженное деепричастием на *-бытынан*, имеющим при себе уточняющие слова, отстоит от сказуемого, то оно обособляется запятыми.

Ачыкылаах киһи, эйэгэстик мичээрдээбитинэн, миэхэ чуо тиийэн кэллэ... Икки ытыспын нэлэппитинэн, оһох диэки дьулустум. Огонньор, дьиз таһын одуулаһан кынчыатаабытынан, бэрт ордууй туос холтуунун ылан, табах сыңсыйда.

23. Обстоятельства, выраженные наречиями на *-лыы*, образованными от причастий, если выделяются в речи, отделяются запятыми.

Кини, улаханник кэлэйбиттии, кизэр хайыһан кэбистэ. Дьоннор, кини эппитин сөбүлүүрдүү, бары күөдүйэ түстүлэр. Ньыыкан манан бүтэрдэ, аны эһигини истиэм диэбиттии, олорунан кэбистэ.

24. Распространенные обстоятельства в значении сравнения отделяются запятыми.

Балаган иннигэр намыһах соғус ыал ампаара баара, дьүдьэйбит оҕо баттагын курдук, кур эрбэһининэн бүрүллэн турар. Күн, саха дьахтарын дьабака бэргэһэтин үрүң көмүс туоһахтатын курдук, нэһилэ кылбайан көстөр.

Примечание.

Распространенные обстоятельства, стоящие после прямой речи в конце авторской речи, отделяются запятыми.

“Көлөһүммүтүн быыһаатахпыт ити дии”, – диэтэ Шура, холкуйбуттуу үөһэ тыынан баран. “Ынах хомуйан кэлбиккин көрөммүн, иккиһин төрөөбүт сага үөрбүтүм”, – диэтэ Байбал, **Марба диэки үчүгэй харагынан көрүтэли-көрүтэли**. “Киһибит аһылыга бүтэн эрдэгэ, илдьэн биэриэх буоллум”, – диэтэ аҕам, **итии чэйин сыпсырыйан иһэ олорон**.

II. Знаки препинания в сложном предложении

1. Знаки препинания в сложносочиненном предложении

25. Если части сложносочиненного предложения обозначают одновременное или переменное действие, то отделяются друг от друга запятыми.

Таһырдыа итиибит эргийбит, халдыайы сирэйэ хараарбыт. Тылтан тыл төрөөтө, этиһии буолан барда. Кэлбиһит, куорат сахата лыык курдук мунньустубут.

26. Между частями сложносочиненного предложения ставится тире, если вторая часть предложения включает в себе значение противопоставления или внезапности.

Биэрэр илии билэр – ылар илии билбэт. Булуо дуо – бар дьон буллардылар. Сэмэн Ыстаарыһын саңата суох остуолга сытар суулаагы ылан хаһыаты өһүлбүтэ – Тэрэнтэй сүтэрбит суумката тахсан кэллэ. Биирдэ биир оннук тирээбилэ түөрэ барда – саһаан бүтүннүү курулуу түстэ.

27. Если части сложносочиненного предложения соединяются между собой союзом или соединительным словом (кроме *уонна*, *итиэннэ*), то перед союзом или соединительным словом ставится запятая.

*Күөл хомуһун тыаһа солко таңас курдук суугунуур **уонна** өр буола-буола собо оонньоон курк гынара иһиллэр. Ыраах ханна эрэ сыарга тыаһа иһиллэр **итиэннэ** барыта им-ным, ылы-чып. Аан дэлэй соғустук тэлэс гынна **да**, саалаах үс киһи соғотохто тиргиллэ түстэ. Кинилэр Ньургунун диэн кыыстаахтара, **оттон** үрэх унуор олорооччу Нарабааннаах Лоокуут диэн суос-соботох уол оҕолоохторо. Таңас сууя турар, **ол эрээри** уоһа хаан кыһыл кырааскалаах. Сөмөлүтүнэн көтөөччүлэр бары атаарар дьонноох эбиттэр, **арай** Тасяны ким да атаарбат.*

28. Если одно из частей сложносочиненного предложения уточняет содержание другого или указывает причину сказанного в другом, то между ними ставится двоеточие.

Ким эрэ бурдук тардар быһыылаах: таас тыаһа кыыкырдыыр, уонна им-ным. Лэбэһэн-лэбэһэн быһаардылар: урут сылдыбатах эбит. Оттон Илья тыс этэрбэһин устар өссө кытаанах буолла: кээнчэлиин хам тоңмут.

29. Между простыми предложениями, входящими в состав сложносочиненного предложения, ставится точка с запятой, если они являются распространенными или имеют внутри знаки препинания.

Түүлээх Уллуцах, умса түһэн баран, сытар эбит; Чүөчээски, аңаар илиитин өйөөн баран, мичээрдии-мичээрдии, дүлүң үрдүгэр олорор эбит; Түргэн иччитин аттыгар, буруйдаах киһи быһыытынан сырбаңныы-сырбаңныы, турар эбит. Оттон хотуннара Өкүлүүнэ эмээхсин – үрдүк уңуохтаах, уһун синныгэс сирэйдээх, толлуу эмээхсин – ағыахтык, ол гынан баран ордук сүлүһүннээхтик саңарара; киниттэн хайдах эрэ өрүү тымныы аңылыа сылдьар курдуга; ол эрээри кини кытаанагын, күтүрүн туһунан ким да саңарбат буолара.

2. Знаки препинания в сложноподчиненном предложении

30. Придаточная часть сложноподчиненного предложения отделяется от главной запятой.

Чугастаагы холкуостар дэриэбинэ чугаһынаагы сис тыаны солооннор, унааран көстөр киэң бурдук бааһыналара үөскээбиттэр. Маайыһы кытта олоруохпут диэн, Сөдүөччүйэ, үөрбүт курдук буолбута. Агыс өргөстөөх аламай маңан күн күөх халлааңа күөрэйэн эрдэгинэ, Кустук Суһуохтай, уһуктар кэмэ кэлэн, олоро биэрбитэ. Ньургүһун үтүөрэн истэгин аайы, кини дьоннорун үөрүүтэ улаатан истэгин аайы, тоғо эрэ хам-түм Ньургүһун тиллибитин, хостоммутун туһунан, бэркэ наллаан ахтыһыны сағалыыр буолбута. Ол киэһэтээги халлаан үчүгэйн, ырааһын курдук, кинилэр эмиэ чэпчэкистик, сэргэхтик туттан, оонһуу-көрүлүү, ыллыы-туойа сылдьаллара.

Примечание.

а) запятая между главной частью и придаточной, присоединяемой падежными аффиксами, не ставится.

Огонньор кинитэ кэпсэтэ көрсүбүтүгэр көх-нэм буолла. Ким ханныгын-тугун оғолор, хата, эндэппэккэ билэллэр.

б) придаточное определительное, придаточное подлежащее, придаточное сказуемое не отделяются запятыми от главного.

Ынах кэйбит ынагын ынах кэйэр. Эн муспун баайың манна суох. Үрэх хайдах көрсөрө биллибэт. Сэрии уурайбыта хас да сыл буолла... Буруйдаах мин баарбын.

31. Несколько однородных придаточных предложений отделяются друг от друга запятыми.

Бу сүөһүгүт тоғо эрэ хаар ууларын, күөх от бытыгырырынын, мутукча-сэбирдэх тылларын, собо ыырын кэтэһэр эбээт! Сирдээги олох үтүөтэ бүтэн, манна көрсүбүт саамай күндү, чугас дьоно бары суох

буолтарын кэннэ, туох иһин, тугу манаан бу иччитэх сиргэ соҕотогун хаалбыта буолуой?

Примечание.

Несколько придаточных предложений, распространенных, имеющих внутри себя знаки препинания, отделяются друг от друга точкой с запятой.

Сүбэ мунһахха Степанов “триумвираты” хайгаан тыл эппитин, латыын алһаабытын “р” буукубатын “эр” диэн аахнытын; алһаабыт бүтэһик да буукубатыгар тиийэ битэмииннэри айбыт иһин, ньирэй иитиитигэр балаһыанһа тунсубат кыахтаах диэбитин; дакылаатчыт “демагогтарынан” ааттаабытын; кыстык туругун; тэпилииссэ, оттон да атыттар тустарынан кэпсээтилэр. Остуоруйабыт, үгэс курдук, аһаан-сиэн бүтэн, ыкса киэһэ буолбутун кэннэ; үчүгэйдик ороннору оңостон, утуйар киэбинэн бары сыппыныт кэннэ, сағаланара.

32. Придаточное предложение, находящееся внутри главного, выделяется запятыми с двух сторон.

Огонньор, таптыыр ыта сүтэн, ытын оғолоро ыал устун тарғастылар. Семен, оламырыын тыас ньымси баттаабытыгар дылы, сиргэ сирэйинэн умса баран түспүтэ.

III. Знаки препинания при прямой речи

33. Прямая речь, включенная в авторский текст, заключается в кавычки.

Онуоха Күһэңэй кырдыағас эттэ: “Аламай маңан күн курдук саныыр доғотторуом, оччоғо Ньургуһуну икки үйэлээбит, толору дьоллообут, иккиһин төрөтөн күнү көрдөрбүт Лоокуут эбит!” Ылдьаа киирэн: “Дорооболоруң!” – диэбитэ. Николай Дмитриевич оғолору дьиилэригэр атаара туран: “Степа, билигин абағаң Киргизэлэй оғонньорго учууталбар Пластиновка бу түүн хонорбун көңүллээ диэ уонна сарсыарда эрдэ туран, миигин оғуһугар бииргэ илдьэ тағыстын диир диэн киниэхэ эт”, – диэн Киргизэлэй оғонньорго илдьиттээтэ уонна: “Эн киэһэ Машаны илдьэ кэлээр”, – диэтэ.

Примечание.

Если прямая речь оказывается внутри слов автора, то она заключается в кавычки, перед ней ставится двоеточие, а после нее – запятая (вопросительный и восклицательный знаки или многоточие) и тире.

Көрөн баран: “О, бу иһэр!” – дэстилэр. Холкуостаахтар, салайар үлэһиттэр Иван Ивановичтан: “Дьоңун тоғо үлэлэппэккин?” – диэн ыйытар буоллулар.

34. Если прямая речь следует за авторской, то после авторской речи ставится двоеточие.

Сирдытум аара хаалларар табатын тула хаама сылдьан табатын кытта кэпсэттэ: “Мөлтөх эрэйдээх буолаңцын, соготогун хааларың кэллэ дии...” Онуоха Чүөчээски хардарар: “Суох! Мин да кыайбатым, эн да кыайбатың, ол оннугар иккиэн кыайтардыбыт”.

35. Если прямая речь стоит перед вводными ее словами автора, то после прямой речи ставится запятая и тире. Иногда после прямой речи, в зависимости от ее смыслового содержания, вместо запятой может стоять вопросительный знак (или восклицательный, или многоточие).

“Огонньоор, бу көстүбүт көмүстээх үрүйэни эн ааккынан суруйтарыам”, – диэбитэ Кириллин табахтыы олорор Чээбий Сөдүөккэ. “Луохтуур тойоон, бу эмим туохтан харыстаах диэтиң этэ?” – диэтэ улахан багайытык. “Элбэги кэпсэтэ туруохха бириэмэ суох, онон саата агалың!... Сэриигэ барабыт!” – диэн этэн таһаарда. “Ити оғолор сага суохнут... Киһи саатыах...”, – диэтэ.

Примечание.

Тире в сочетании с другими знаками препинания всегда занимает последнее место.

“Пахай, өлөн хаалбыт эһэгэ түбэстим буолбаат!” – диэн Коля сиргэ сиилээтэ.

36. Если слова автора разрывают прямую речь, то с двух сторон отделяются запятыми и тире.

“Табаарыстар, – диэбитэ кини, дьону тула көрөн баран, – Алдан көмүһүн биһиги, манна турар дьон бары, буллубут, арыйдыбыт”.

Примечание.

а) если на месте разрыва прямой речи предполагается точка, то перед словами автора ставятся запятая и тире, после авторских слов — точка и тире. Вторая часть прямой речи начинается с прописной буквы.

“Бэйи, бэйи, тохтоо, – диэтэ оғонньоор, Киргизэлэй диэки ууна-ууна. – Үлэттэн “бассабыыктыы аккаастанар” диэн тыл суох, “бассабыыктыы ылынар” диэн баар”. “Бу кэпэрэтииптэн сыыйыы тимир тизэйэ баран иһэбин, – диэн баран, олох уларыыытын бэйэтэ да бэркиһээбит курдук, күллэ. – Оннооғор эһэни үөрэтэллэрин курдук, сэбиэскэй былаас обургу үөрэттэ, доғор ...”

б) если на месте разрыва оказывается вопросительный или восклицательный знак, за ним следует тире перед словами автора (со строчной буквы), после авторских слов ставится точка и тире. Вторая часть прямой речи начинается с прописной буквы.

“Мин тийиэм... Иһиттиң дуо? – диэн, симик саңа иһиллэр-иһиллибэттик уос иһигэр ботугураабыта. – Быраһаай!...” “Тр-рр, дьаабал, тохтоо! – диэтэ оғонньоор сүр эрчимнээхтик, муоһатын чиккэчи

тардыбытынан кыргыттарга эргилиннэ. – Кэллибит, бу дьиз диэбиккит дии?”

в) если слова автора распадаются по смыслу на две части, которые относятся к разным частям прямой речи, то при соблюдении других условий после слов автора ставятся двоеточие и тире. Вторая часть прямой речи начинается с прописной буквы.

“Оргууй эрэ! – Тишко, сүр киңнээхтик быһа түһэн эппитинэн, өйдөнөн иһэн, төттөрү олорунан кэбиһэр... ханна эрэ остуол аннын диэки умса көрөн олорон, боллургаата: – Якутскайга кылаабынай салайааччылар билигин кимий диибит?» “Бу аак эйиэхэ хаста кэлэ сырытта? – саңарбатагың иһин бэйэтэ: – Хаста эмэтэ...”

37. В художественной литературе диалог пишется так: при абзацном выделении реплик диалога перед репликой ставится тире. Кавычки не применяются.

– Нохоо, кимҕиний бу?	– Сааһың хаскыный?
– Өлөксөйбүн.	– Уон аҕыһым.
– Ким уолунаҕын?	– Аата, үчүгэйин!
– Ийэм оҕотобун.	

Примечание.

а) если в диалоге прямая речь принадлежит разным лицам, то каждая реплика выделяется кавычками отдельно и реплики отделяются друг от друга знаком тире.

“Хайа, ийэбит тиллэн эрэр дуо?” – “Бэйи, тиллээри гынан эрэр, тохтооң!” – “Хайа, ыксаатыбыт дии, ийэбит тиллэн эрэр дуо?” – “Бэйи, бэйи, ыксаамаң! Ийэгит тиллэн эрэр, күүтэ түһүң”. “Хонор сирбит төһө хаалла?” – “Табаларбыт ырбатахтарына, сэттэ биэрэстэ буолуо этэ. Оттон табаларбыт ырдахтарына, икки дакөс буолан тахсыаҕа”.

б) в художественной литературе внутренняя речь (мысль про себя) оформляется знаками препинания так же, как прямая речь. *Оттон кини өйүгэр: “Эйигин бары ыарахаттары кыайыа дии саныбын”, – диэн тыллар охсуллан аастылар. Уонна кэргэнэ күлэ олорорун көрөн: “Күлүмэ, Никанор, ити иһэ истээх...”* – диэн багарар да, тыла барбат.

в) если ранее высказанная речь входит в диалог или в другую прямую речь, то в кавычки заключается отдельно.

- *Эйигин мин көрөр буоллум, – диэтэ Буута.*
- *Хайдах?*
- *Эн аҕаң: “Оҕобун оҕолор атаҕастыахтара, көрө-истэ сылдыаар”, – диэтэ. Кини доҕорун көрсө түһээт: “Огонньор илдьиттиир: “Кулууп сэбиэдиһсэйэ сэргэхситэ кэлэ сырыттын”. Онон хомунан бара оҕус”, – диэтэ.*

г) Тексты писем, телеграмм, цитат также заключаются в кавычки.

Онтон балтыгар Сардаанага бу суругу хайдах ылары-биэрэри, кистири суруйда: “Чэ, тоойуом, кытаат. Ыл пионердыы эгэрдэтэ. Мин үчүгэйдик сылдыбын. Ахтыма, сотору кириэм. Маны кимиэхэ да этимэ. Чэ, оробуочай-бааһынай дьыалатын иннигэр куруук бэлэм буол!” “Таба сүттэ, соппутой, түргэнник кэлиң” диэн бүгүн Олег бөһүөлөккэ түөрт тыллаах тэлэгирээмэни ылан кыыһыран иһэр.

IV. Особые случаи употребления знаков препинания

1. Тире

38. Между подлежащим и сказуемым на месте отсутствующей связки ставится тире, если подлежащее и сказуемое выражены существительными в форме основного падежа.

Биһиги ийэ тылбыт – киэң дириң, муударай ис хоһоонноох, хомоғой-ньымсағай, имигэс нуормалаах, бэрт баай, дэлэй элбэх өңнөөх, кырааскалаах, сүрэги өрүкүтэр, дууһаны долгутар, өйү үлүһүтэр күүстээх-кыахтаах, имэңнээх-илбистээх, кэрэ-дьикти тыл! Тиэхэн Ситиикин – промкэмбинээт ууһа. Киһиэхэ хайҕабыл – үүнээйигэ уоғурдуу кэриэтэ. Үлэһир – аһыыр, үлэлээбэт – аһаабат. Биэс төгүл биэс – сүүрбэ биэс.

Примечание.

а) если сказуемое такого предложения имеет вспомогательное слово, тире не ставится.

Ол киһи били Даадар чаччыына уола Чохоон Сэмэн эбит. Киэң холку буолуу ханнык да киһиэхэ саамай үчүгэй майгы буолар. Элэй диэн Элэй. Кыыл аата кыыл, киһи аата киһи.

б) если подлежащее выражено указательным местоимением, то отделяется от сказуемого знаком тире.

Бу – саас ахсын хампа күөгүнэн суугунуур алар тыа. Ол – Ноорон дьийэтэ көстөр.

в) подлежащее и сказуемое, обозначающие основное содержание высказанной мысли, отделяются друг от друга тире. При этом предложение имеет обратный порядок слов (инверсия).

Аан дойдуга туохтан да үчүгэй – эйэ, туохтан да куһаҕан – иңсэ. Дэриэбинэгэ кэлбит киһини аан бастакынан көрсөөччүлэр – ыттар. Аарыма тайахха саатын эспит ааттаах булчут – кини.

39. В предложении, чтобы не повторять слово, на месте пропуска ставится тире.

Маайа икки кыыһа иккиэн үөрэнэллэр: кырата – манна, улахана – куоракка. Үгэс быһыытынан бастаан дакылаат буолбута. Онтон – кэнсиэр.

П р и м е ч а н и е.

Между нераспространенными главными членами предложения, ставится тире. *Көрдөр – харагым, көтүрдөр – тишим. Мөккүөр да – мөһөөх, тыл да – тыһыынча. Кубах – ойуурунан, киһи – дьонунан.*

40. Между словами, обозначающими место, время, число, ставится тире.

Москва – Дьокуускай тыраассатыгар үгүс сөмөлүөт көтөр. XVII-XIX үйэлэргэ нуучча литэрэтиирэтин сайдыыта улаханлык күүһүрбүтэ. 100-200 сылынан туох буолуогун ким да билбэт. Кэнники да үөрэниэхтэрэ. Билигин оскуола – производство – үөрэх. 1931 сыллаахха Незаметнай-Дьокуускай-Незаметнай морсуруутунан хайыһарынан аан бастаан айаннааһын буолбута.

2. Кавычки

41. Названия парашютов, автомобилей, газет, журналов, художественных литературных произведений и т. д. заключаются в кавычки.

“М.Аммосов” теплоход, “Жигули” массыына, “Урал” матасыыкыл, “Кыым” хаһыат, “Чолбон” сурунаал, “Сааскы кэм” арамаан, “Таатта” маҕаһыын, “Дьогур” оскуола, “Тобул” кулууп, “Саха омук” түмсүү, “Хомус” ансаамбыл, “Сыккыс” куруһуок уо.д.а.

П р и м е ч а н и е.

а) простые имена собственные оформляются без кавычек.

В.Павлов аатынан «Сардаана» баабырыка, Дьокуускайдаагы педагогической колледж, Өлүөнэ өрүс, Харыйалаах сайылыга.

б) клички животных, географические названия пишутся без кавычек.

Харачаан (ынах), Сындыыс (ат), Баһырҕас (ыт), Толугур (алаас), Хаңалас улууһа.

42. Единичные или отдельные слова пишутся в кавычках в следующих случаях: незнакомые, чуждые слова; архаизмы или неологизмы; иронические слова и выражения; слова, использованные не в прямом значении.

Онно “нууччалаабытын” өйдөөн баран, Баһылай күллэ: “Тырахачыыс” буола-буола, үдэнтэн булбут тылым эбитэй”, – диһ санаата. “Тойонуом! Ыал аатыттан аастым, биир бастың ынагым “эбэгэ” өллө, соғотох ынахтаах хааллыбыт”, – диэн ағалара тоңхоңноото. Хайа, бу “тойоммут” тыыннаах эбиккин дуу? Онно мин ағам биир бухатыыры оонньуурга эмиэ “артыыс” буолбут. «Киһи сиир» туойа – «сир сүөгэйэ».

П р и м е ч а н и е.

а) подражание чужой речи, повторение слова в измененной форме заключаются в кавычки.

Иван. Сэрэнэ сатаабытым ээ(тахсар).

Патефонов. “Сэрэнэн”. Эийэхэ итиччэ “сэрэммит” киһи баар ини.

– Тохтоо, Тит! – Иван Иванович хос иһиттэн өңөйөн көрөр.

– “Тохтоо” буолбат.

б) в кавычки заключается часть текста из ранее прозвучавшей речи.

Ытыырын быһыгар кими эрэ үгээр: “Ырҕайа сытыйбыт, үллэ сытыйбыт, дыгдайа сытыйбыт!..” Дьахтар саңатыттан буоллагына, буруйдаах киһи саманна баар буолуон сөпкө дылы. Ол эрэри “ырҕайа сытыйбыт” киһи көстүбэт: эр киһи, оҕолор бары көтөхтөрө сүрдээх. Оҕолор элбэхтэрэ киниэхэ “балабына буорсуйа” биэрэр иэстэн хаһан да тахсыбаттар.

в) в кавычки также заключаются слова, повторяемые выборочно из ранее высказанного. Чуо буруйун туһунан кинилэр оччо тохтооботтор, “чолойбутун, олойбутун, быччайбытын” ордук кыһанан бэлиэтиллэр.

3. Точка

43. Точка ставится при сокращении слов, в том числе и по первой букве.

Н.Д.Неустроев, Дьокуускай к., Ярославская уул., акад., 20 мүн., 10 сөк.

П р и м е ч а н и е.

Точка не ставится:

1) в аббревиатурах и сложносокращенных словах: СӨ, ТООЧИ, ХИФУ, сопхуос, бэлиитэкэниэмийэ;

2) в сокращенных названиях метрических единиц: 30 м, 15 км, 6 см;

3) в главах книг; в названиях рубрик и статей книг, газет, журналов и др.

4) точка не ставится между инициалами автора: АА, КУ, АФ.